

ПСИХОЛОГІЯ РОЗВИТКУ ЯК ІСТОРИЧНА ДИСЦИПЛІНА (ЧИТАЮЧИ ВОЛОДИМИРА РОМЕНЦЯ)

Петро М'ЯСОЇД*

Copyright © 2006

“Вплив ученого на поступ науки вимірюється не тільки тим, що він особисто відкрив у загадковому світі, в якому він жив, а й тими ідеями, які він безпосередньо не сформулював, але своєю послідовністю і прямолінійністю вченого пробуджував їх до життя у свідомості інших дослідників”.
(Володимир Роменець [15, с. 245]).

Про те, що йти шляхом психології можна лише услід за Учителем, торуючи водночас власну стежку, автор цих рядків зрозумів пізно, можливо, навіть, надто пізно. У тепер вже далекому 1969 році, коли Володимир Андрійович дав нам, тоді першокурсникам, завдання скласти картотеку із психології творчості, а потім мені – реферат роботи К. Дункера, здавалося, що психологів треба готувати “не так”. Нас манила *практика*. До розуміння, що таке психолог, психологія, і що таке практика у психології довелося йти довгою, тернистою дорогою і самотужки. Вона привела до... Вчителя.

Коли В. Роменець говорить про психологію ХХ століття як про повернення “блудного сина” до свого “батька” [18, с. 103], то хотілося б додати, що такими синами бувають психологи, котрі, зрештою, доходять думки, що психологія – логіко-історичний рух-поступ *практики самопізнання* людини, здійснюваної велетами психологічного мислення [2]. Вчений, ювілей якого ми відзначаємо, – один із них, а з огляду на ним зроблене, можливо, усього один. Принаймні, постаті у психології масштабу **Володимира Андрійовича Роменця** нам невідомі. Окрім славнозвісної “Психології творчості” [20], інших вагомих праць, учений опри-

люднює низку досліджень [12; 13; 14; 15; 16; 17; 18; 19; 21], де, починаючи з вірувань та міфів і закінчуючи теоретичними системами ХХ століття, розгортає історію всесвітньої психології, репрезентовану усіма формами культури – фольклором, релігією, живописом, музикою, скульптурою, архітектурою, художньою літературою, правом, політикою, ідеологією, філософією, наукою, подіями історії, діями історичних осіб, життєвим шляхом психологів, “норовом” та “історичним духом” психології кожної історичної епохи. Перебуваючи у напруженому “творчому діалозі” з мислителями усіх часів і, напевно, народів, В. Роменець здійснює *систематизацію* набутих людством психологічних знань, сиріч відтворює сповнений драм і злетів шлях *самопізнання і самоствердження*, котрим одвічно рухається людина, намагаючись збагнути природу свого ества й водночас створює оригінальну *систему психології*.

І та, й інша вибудовуються на підставі ідеї *учинку*, витлумаченого “як спосіб самодетермінації в людській поведінці на основі самопізнання й самостворення з формуванням смислу життя як психологічної проблеми. Ця ідея імпліцитно міститься у всесвітній психології, в її історичному русі” [16, с. 4], витлумаченого посередністю *діалектичної логіки опосередко-*

* pmjasojid@hotmail.com

вувань – на основі історичного та онтогенетичного, онтологічного і гносеологічного, рефлексивного і канонічного планів аналізування. Отож учинок постає одиницею культурно-історичного поступу людства, що віддзеркалює психологію людини на певному етапі її становлення, та індивідуальною діяльністю вершинного характеру, у процесі якої психіка людини набуває вчинкових ознак; підвалиною людського буття і провідною категорією та “клітинкою” психології, що відображає цю обставину; осередком самопізнання і вектором, що спрямовує психологічне знання до взірцевої суті учинку. Онтогенез психічного пояснюється через історіогенез, знання про психічне – як відтворення історичного буття людини за логікою розгортання структури вчинку, психологічне пізнання – як розгорнуте в історичному часі і просторі прагнення особистості до канонічного психологічного пояснення, у центрі якого перебуває наріжна проблема психології – проблема смислу життя. Тому вчинок – *одиниця опосередковування* процесу систематизації психологічного знання й побудови системи психології.

Хто збагатив світову науку хоча б сумірним внеском? Зроблене В. Роменцем – творчий *учинок-подвиг* у психології, і не лише української чи європейської.

За словами вченого, “задум про створення історичного вступу до курсу загальної психології перетворився на задум самостійного твору” [15, с. 3]. Очевидно, не випадково. Дії людини, збагачуючись змістовно і функціонально, неминуче переростають задум і перетворюються на *діяльність*. Відбуваєте те, що О. Леонтьєв [42] називав “зсувом мотиву на мету”. Щось подібне, вже після “повернення”, трапилося і зі мною.

Напевно, психологу, котрий працює у школі, не оминати *проблему психічного розвитку*. Якщо щоденно перед очима діти, та ще й багато, то будь-яка відома йому теорія розвитку невдовзі отримує шанс стати *абстрактним*, що не знаходить свого *конкретного* [45]. Документи, які регламентують його роботу, теж не зараджують: стосунку до теоретичного знання психології розвитку вони не мають [5].

Що ж до теорій українських учених про “інтеріоризацію” (С. Максименко) та “екстеріоризацію” (В. Татенко), то вони також чомусь погано корелюють із *практикою психології* і *практикою психолога* [11].

Намагання збагнути сутність роботи психологів, котрі працюють у закладах освіти, привело нас до пошуку концептуальних засад психології розвитку. Практика виходить за межі традиційних уявлень про неї. Мета отримує свій мотив. Ми знову повертаємося до Вчителя.

Метою дослідження є відтворення історії та логіки становлення ідеї розвитку, а також з'ясування особливостей формування проблемного поля та гносеологічних підвалин психології розвитку. **Засобом** – “прочитання під певним кутом зору” (М. Ярошевський) історико-психологічних текстів Володимира Роменця. “Кут зору” стали позиції, опрацьовані нами у попередніх дослідженнях [3; 5; 6; 7; 9; 11; 53].

Авторська концепція. У. Крейн [75] розпочинає аналіз теоретичного знання психології розвитку з XVII століття; В.І. Слободчиков і Є.І. Ісаєв [62] – з XVIII; Дж. Баттерворт і М. Харріс [27], Л. Обухова [56], С. Карпова [36], Г. Костюк [37] – з XIX; Г. Крайг [38], Г. Крайг і Д. Бокум [39], С. Максименко [1], П. Міллер [76], Р. Томас [78] – з XX. Що ж до Б. Ельконіна [66], то він доводить позицію Л. Обухової і С. Максименка до логічного завершення й не вважає вартими уваги пошуки, які проводилися до Л. Виготського. Позиція зрозуміла: психологія розвитку поділяється на “наукову” і “донаукову”, її історія оголошується “школою помилок” (В. Роменець). Є й продовження, однак воно стосується лише російських та українських учених: існують “правильні” і “неправильні” теорії розвитку¹.

Послугуючись аналізуванням історико-психологічних текстів В. Роменця, ми, натомість, стверджуємо:

■ Витоки психології розвитку слід шукати в історії всесвітньої психології, починаючи з моменту самоусвідомлення людини. Історія психології містить у собі історію психології розвитку.

■ Історія психології розвитку розгортається як процес формування концептуальних (істо-

¹ Ніхто не позбавляє психолога права бути адептом якоїсь теорії розвитку. Проте коли він береться судити про теоретичне знання психології розвитку, то мав би вийти за межі теорії, стати на історичну точку зору та знайти їй місце у саморушному ланцюгу ідей цієї дисципліни. З огляду на те, що більшість згаданих авторів вже не може поскаржитися на “гніт марксизму”, епоха тоталітаризму у психології, очевидно, відгукується інерцією психологічного мислення.

рико-логічних, методологічних, гносеологічних) засад цієї дисципліни, що визначають особливості теоретизування причетних до цього процесу мислителів. Сучасне психології розвитку – точка перетину минулого і майбутнього.

■ У психології розвитку, як і психології загалом, немає і бути не може теорій, які б вичерпно пояснювали природу і сутність психічного та були не уразливими для критики. Пізнання людиною світу і самої себе не знає закінчених форм.

■ Метатеоретичне аналізування у психології розвитку мусить виходити з критеріїв, встановлених у результаті дослідження логіко-історичного поступу цієї дисципліни, й поєднуватися з наукознавчим підходом. Психологія – ланка практики пізнання людиною світу і самої себе.

■ Рух-поступ теоретичного знання психології розвитку, як і психології загалом, підпорядковується принципу доповнюваності, що ґрунтується на єдності історичного і логічного, яку висвітлює рух-поступ психологічних знань.

■ Психологія розвитку – історична дисципліна за об'єктом, процесом дослідження і способом теоретизування учених, котрі збагатили її своїми внесками.

Сутнісний зміст. Психологія розвитку характеризується як складова логіко-історичного руху-поступу психологічного пізнання, супроводжуваного змістовним наповненням *ідеї розвитку*. Констатується, що передумови ідеї складаються у психології Первісного суспільства, що зародження ідеї відбувається у психології Стародавнього світу, що свого теоретичного оформлення вона набуває у системах античної психології, психології середньовіччя, епохи Барокко і Просвітництва. Відповідно до рівнів становлення психологічних знань, ідея розвитку постає *ситуативно* та *мотиваційно* наповнюваним змістом.

Простежується, іншими словами, розвій ідеї розвитку на *міфологічному* та *філософському* етапах історії *всесвітньої психології*, тобто етапах, які у психології розвитку характеризуються як “донаукові”, й водночас відтворюється логіко-історичний процес формування концептуальних засад цієї дисципліни. Стверджується, що останні постають упродовж історії психології й знаходять своє переломлення у *стилях теоретизування*, демонстрованих, хо-

чуть вони того чи ні, сучасними вченими. Тому що існують “історико-психологічні взаємопереходи між сучасним, минулим і майбутнім” (В. Роменець): минуле утримує у собі ескіз майбутнього, а сучасне – це ланка зв'язку між ними. Відтак психологія розвитку – *історична* дисципліна у повному значенні цього слова.

Аналізування обмежується психологією епохи Просвітництва, проте увага автора зосереджується на психології епохи Барокко. Її роль у психологічному, як і науковому загалом, пізнанні доленосна. Закладаються гносеологічні підвалини науки Нового часу, на яких вибудовується не лише класичне природознавство, а й *класична психологія*. Згадані взаємопереходи отримують свій концентрований, репрезентований теоретичними системами чільних представників епохи (Р. Декарт, Б. Спіноза, Г.В. Лейбніц, Дж. Локк), вигляд. Утворюються *проблемне поле* та *гносеологічні концепції* психології розвитку, на підґрунті яких постає *класичний тип наукової раціональності*. Вчені, котрі збагатили її своїми здобутками, отримують те “надсвідоме” (М. Ярошевський), котре засвідчує себе відповідним стилем теоретизування. Історичний аналіз у психології розвитку переходить у загальнопсихологічний, а потім і наукознавчий. Утілюється *принцип доповнюваності*, якому, на основі єдності історичного і логічного, підпорядковується рух-поступ психології розвитку і психології загалом.

Дослідження обіймає три кроки конкретизації його задуму. Спочатку простежується становлення категорій та категоріальних рамок осмислення ідеї розвитку; далі – формування проблемного поля та гносеологічних концепцій цієї дисципліни; нарешті, на прикладі дискусії, яку автор, із посиланням на творчість В. Роменця, веде з російськими колегами, ілюструється провідна думка дослідження: психологія – історична дисципліна за об'єктом, процесом дослідження і способом теоретизування учених, котрі долучилися до її джерел.

Ключові слова: історія психології, психологія розвитку, психологічні знання, психологічне пізнання, ідея розвитку, психологічні системи, основна проблема психології, проблеми психології розвитку, гносеологічні концепції, моністичний принцип, принцип доповнюваності.

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Психічний розвиток людини відбувається упродовж історії, на кожному етапі якої – через прикметні риси людської поведінки, продукти людської діяльності, історичні події і дії історичних осіб – виявляє властиві цьому явищу ознаки. З іншого боку, психічний розвиток здійснюється і формопрезентує себе протягом індивідуального людського життя, де також є свої етапи, де він також об'єктивується у діях і вчинках, висвітлюючи неповторність людської індивідуальності. Історіогенез психіки віддзеркалюється в онтогенезі. Отож психічний розвиток людини – суто історичне явище.

Витоки психології розвитку губляться у глибині століть. Людина пізнає світ і саму себе у процесі свого історичного становлення. Однак лише на останніх етапах тривалої історії переходить від практичного, фольклорного, художнього, філософського до наукового освоєння дійсності, у сферу якого потрапляє її психіка. В межах пізнання та перетворення людиною світу здійснюється перехід до пізнання нею самої себе. У форматі всезагальної *практики* як специфічно людського способу буття здійснюється поступ до *практики людського самопізнання*. На цьому шляху постає психологія, яка продовжує історичний процес пізнання людиною самої себе, удосконалює засоби пізнання, оформлює результати пізнання у вигляді історично мінливої системи психологічних знань.

Як і будь-яка інша наукова дисципліна, психологія потрапляє під дію процесів диференціації та інтеграції. З одного боку, з'являється низка психологічних дисциплін, з іншого – посилює свої позиції загальна психологія та продовжуються спроби побудови синтетичної картини психологічних знань. Психологія розвитку – продукт диференціації психологічної науки. Її здобутками стає значний за обсягом науковий матеріал, що, своєю чергою, породжує багатоманітні спроби його інтеграції. Упродовж останніх століть пропонуються численні теорії розвитку, що утворюють надзвичайно строкатий теоретичний світ цієї дисципліни [10; 11; 52; 54; 55]. Постає потреба у метатеоретичному аналізі, покликаному відтворити історію і логіку наукових

пошуків у психології розвитку, схарактеризувати її проблеми та особливості їх розв'язку, здійснені у рамках певних, історично зумовлених стилів теоретизування. Інтеграція у психології розвитку можлива лише на історико-, загальнопсихологічній та наукознавчій основах.

Праці В. Роменця наочно підтверджують, що історія і психологія щільно переплітаються, що в історії людства закодована логіка психологічного пізнання, що психологію людини можна досліджувати лише з огляду на історичний процес створення продуктів матеріальної і духовної культури людства. Вчений опрацьовує й у масштабному розрізі втілює *культурологічний підхід у тлумаченні історії психології*, за яким психологічні знання є результатом і чинником історії, серцевиною духовної культури загалу, підґрунтям і рушієм практики, культурно-історичним явищем. На основі ідеї *вчинку* втілюється складно організований принцип систематизації психологічного знання, простежується історія і логіка виконання людиною заповіту давніх греків “пізнати саму себе”, зрештою, постає система психології. “Оскільки історичне завершується, підсумовується у певній послідовності, то воно стає логічним. Суперечність системи, її логіки призводить до необхідності розгортання історичного процесу пізнання” [16, с. 10]. Єдність історичного і логічного стає підставою *принципу доповнюваності*, якому підпорядковується рух-поступ психологічного знання. Взаємні переходи між історичним і логічним у психології розвитку зумовлюють становлення цієї дисципліни, у процесі якого взаємопереплітається її минуле, сьогодення і майбутнє.

ІДЕЯ РОЗВИТКУ НА ПОЧАТКОВИХ РІВНЯХ СТАНОВЛЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЗНАНЬ

Ідея розвитку репрезентує явище розвитку й спочатку постає у вигляді уявлень і думок людини про сутність цього явища, далі – теоретичних систем, зрештою – теорій розвитку. Як і психологічні знання загалом ідея проходить *ситуативний, мотиваційний, дійовий і рефлексивний* рівні становлення.

Вже на *міфологічному етапі історії психології* теми первісної свідомості висвітлюють зміст ідеї, адже її цікавить *душа, доля,*

життя. Явище розвитку характеризується засобами, посередністю яких людина осмислює власне психічне. Межевими рамками осмислення стають: “внутрішнє – зовнішнє”, “свобода – необхідність”, “конечність – безконечність”. Відкривається неозорий простір, у якому, відповідно до рівнів становлення психологічних знань, розгортається історичний процес змістовного наповнення ідеї розвитку.

Ситуативний рівень знань характеризує “ідеалізоване відтворення дійсності відповідно до пристрастей людини” [14, с. 9]. Людина, намагаючись звільнитися від полону ситуації, наділяє її *значеннями* (психологія Первісного суспільства), знаходить у ній *конфлікт* (психологія Стародавнього світу) та *колізію* (психологія Середніх віків). Явище розвитку отримує все нові і нові визначення.

Початкову форму ідеї розвитку характеризують уявлення людини про існування надчуттєвих живих істот (*анімізм*) та поклоніння їм (*фетишизм*). “У фетиші найперше відбувається вихід за межі натуральної предметності, тобто роздвоєння предмета на фізичні риси і приховану сутність” [13, с. 42]. Носієм уявлень стають ритуали, магії, чаклунства, табу, посередністю яких людина намагається уберегтися від ворожих сил та відновити порушені стосунки зі світом [64; 65]. Це вже не біологічні, а *соціальні дії* [44], вони стосуються життя первісної спільності й ґрунтуються на *значеннях* як відображенні фатального зв’язку між явищами. На першому плані знаходяться явища “оживлення” тіла (сновидіння, перехід до стану неспанья) та смерті². Людина обожає сили природи, поклоняється їм й на них покладає відповідальність за своє життя. У первісному суспільстві “психіка ще не усвідомлювалась у своїй історії” [13, с. 370]. Ідея розвитку існує у вигляді свого заперечення – фатуму.

І ранні, й усі наступні форми культури приховують у собі рівень розвитку людини, спочатку у вигляді дій, потім – вірувань, міфів, легенд, текстів, предметів матеріальної і духовної культури, усього того, що втілює психічний образ дійсності, у чому він матеріалізується, а потім постає об’єктом сприймання,

запам’ятовування і відтворення, предметом усвідомлення, осмислення й теоретизації, виконує функції спонуки до діяльності, регуляції їх виконання, оцінки отриманого результату. Психічний розвиток людини здійснюється у процесі її культурно-історичного буття, характеризує властиву культурі психологію людини, й у цій якості стає предметом осмислення, набуває, зрештою, форми психологічних знань. Значення – це лишень їх початкова форма.

Серед ритуалів особливе місце посідають *обряди вікової ініціації*: “Люди з давніх давен помітили схильність підлітків та юнаків до самовипробування як вікової риси, узагальнили несвідомо ці психічні особливості, і закономірності їхнього розвитку зафіксували у певній обрядності” [Там само, с. 127]. Тут психологічні знання – неусвідомлюване підґрунтя соціальних процесів, котрі відбуваються у ранньоісторичній спільності. Ідея розвитку з’являється на зорі історії людства у формі соціальної дії, виявляє свою культурно-історичну природу і є одним із перших кроків людського самопізнання.

З переходом до *ситуації конфлікту* ідея фатуму зазнає натиску: у *психології Стародавньої Індії* – шляхом дотримання традиції як способу поєднання індивідуального життя із Вищим буттям (буддизм), у *психології Стародавнього Китаю* – завдяки дао та мудрості (*Ван Чун*). Хоча й непрямо, однак засвідчується можливість виходу за межі визначеного ходу подій. Відповідно, розширюється зміст ідеї розвитку. Поступ у цьому напрямку здійснює *антична психологія*. Уявлення про душу організуються у зв’язку із протиставленням *макрокосмосу мікрокосмосу*. Відшуковуються паралелі та відмінності у будові першого (природа) і другого (душа). *Душа* уявляється або як елемент (атом) матеріального світу, або як ідеальна сутність. Утверджується думка про світ як великий потік перетворень і змін (*Геракліт*). “Абстрактна активність нірвани знаходить подальший логічний розвиток і своє заперечення у висуненні принципу руху, який вже є психологічним принципом” [Там само, с. 215]. Рух – прикметна ознака живого, й

² “Кембріджський довідник” Д. Ламберта по-іншому, ніж (із посиланням на праці В. Семенова) В. Роменець, описує поховання неандертальця. Небіжчика кладуть у вуриту в печері могильну яму, надають тілу позу сплячої людини, кладуть поруч знаряддя, їжу, закидають гіллям і, зважаючи на залишки пилку, квітами [40, с. 154]. Якщо це так, то первісна людина не відчуває “страху смерті” й не “захищається від покійника” [13, с. 132]. Навпаки, вона поєднується із сушим. Це прикметна риса первісної свідомості, яка знайде у психології наступних епох своє теоретичне оформлення.

закономірно, що вона стає пояснювальним принципом, на підставі якого розгортаються теоретичні побудови. Звичайно ж, по-різному.

Матеріалісти або визнають душу незмінною, а отже, нерухомою (*Анаксагор*), або ж вважають рух її неодмінною ознакою (*Демокрит*). Епікур знаходить місце поєднання душі і тіла у відчуттях, визнає смертність душі, проголошує значущість організації життя на підставі звільнення від страху смерті, відкидання думок, котрі викликають неспокій душі, та розумних дій, які уможливають стан приємності. В ідеалістичному тлумаченні людина постає “мірою усіх речей – існування існуючих і не існування неіснуючих” (*Протагор*). Доля людини розуміється як така, що залежить від світу ідеальних сутностей. Принцип руху приводить перших психологів-ідеалістів до думки про загальну одухотвореність світу (*пантеїзм*). *Платон* вважає душу безсмертною, а тому незмінною основою людського життя, спрямованою до справжнього – потойбічного буття. Людина як мікрокосмос має відповідати досконалості макрокосмосу. Формується уявлення про психічне як самоспоглядання і саморозкриття Вищої сутності (*неоплатонізм*). *Арістотель* розрізняє види душі (рослинна, тваринна, розумна), розуміє душу як незмінну, вічну і замкнену в собі самій субстанцію, активну форму тіла, вищим благом якої є стан блаженства. Ідея зв'язку душі і тіла становить підставу вчення про типи характеру, котрі тлумачаться як такі, що визначають життєвий шлях людини (*Геофраст*).

Заявляють про себе *онтологічна* (рух як такий) і *гносеологічна* (розуміння руху) складові ідеї розвитку. Постають перші – *матеріалістична* та *ідеалістична* – гносеологічні концепції у психології. Це ж саме має місце у *римській психології*. Акцентується увага на проблемі долі людини й досліджується питання, як саме вона має вчиняти, щоб правильно, зважаючи на визначені природою особливості, покладатися на розум і враховувати віковий потенціал при побудові життєвого шляху (*Цицерон*). У перших життєписах та щоденниках знаходить відображення життєвий шлях давніх римлян (*Плутарх, Марк Аврелій*). Життя сприй-

мається як кінцеве у безкінечному. Римська психологія активніше, ніж антична, шукає способи подолання ситуативних обмежень, проте відмовляється визнати людину відповідальною за своє життя.

Середньовічна психологія, виходячи із *ситуації колізії*, здійснює перехід від натуралістичного тлумачення відношення “мікрокосмос – макрокосмос” до теологічного: “людина – Бог”. Ідея розвитку набуває теїстичного змісту. Наголос на суб'єктивності людини, здійснюваний отцями Церкви, супроводжується запереченням ролі тілесного у становленні душі та визнанням необхідності злиття душі з Вищою сутністю. Доля людини характеризується як така, що перебуває у руках Божих й передбачає моральне самовдосконалення (*Климент Олександрійський*).

Застосовується діалектичне мислення, яке оперує суперечностями: те, що з'являється, а потім зникає, з'являється знову, але вже у видозміненому вигляді (*Тертуліан*); єдність речі, складеної з матерії (тіла) та форми (душі) тримається на формі, яка через саму себе сполучається з матерією (*Фома Аквінський*). “Зникнення і виникнення, зміна, відновлення, зберігання через руйнування тощо – ось принципи діалектичного аналізу проблеми розвитку, яка висуває свій головний предмет – духовне і тілесне вдосконалення людини” [Там само, с. 371]. Психічний розвиток людини пов'язується з рухами тіла і тлумачиться як поступальний рух, котрий супроводжується змінами, тривалістю у життя (*Григорій Нисський*). Досвід самоспостереження спонукає Августина описати психологічні риси кожного віку та вказати на важливість виховання дитини. Він “одним із перших в історії психології зрозумів психіку як феномен, котрий розгортається у часі” [Там само, с. 375]. Однак у патристиці домінує схоластика, де явище розвитку із плином часу втрачає ознаки реальності. Засвідчується невідповідність між ідеєю і буттям розвитку, між гносеологією та онтологією. Напевно, тому середньовіччя практично не залишає свідчень про розвиток дітей³. Не сприяє ідеї розвитку й тогочасна наука, в якій панує преформізм.

³ За даними французького вченого Ф. Аріеса [25], середньовічні художники зображають дітей, навіть новонароджених, із пропорціями тіла та обличчя дорослої людини. Образ дитини у творчості митців того часу фактично відсутній. Дитячі образи (ангели, немовля Ісус і голе дитя як символи душі померлого) у живопису XIII століття зустрічаються лише у релігійних сюжетах. Перші портретні зображення реальних дітей – дітей коронованих осіб і вельмож, з'являються не раніше XVII століття. Історія

Водночас накопичується і закарбовується у традиціях, фольклорі, мистецтві різних народів досвід спостережень за розвитком дітей. Відповідне знання пізніше акумулюється у системах виховання та навчання (Я.А. Коменський, Дж. Локк, К.-А. Гельвецій, Д. Дідро, Ж.-Ж. Руссо, Й.-Г. Песталоцці). Віддається належне явищу розвитку, ведуться пошуки ефективних засобів педагогічного впливу на дитину, а відтак – і на розвиток.

Поступ психологічної думки відбувається на тлі історичного поступу людства. У Європі істотні зрушення настають під час переходу від феодалізму до капіталізму. Нові виробничі відносини вимагають звільнення від авторитаризму держави і церкви, спричиняють зміни суспільної свідомості, потребують нової ідеології і, зрештою, вільної людини, яка б ініціативно і відповідально здійснювала своє життя. Під тиском природничих наук та географічних відкриттів догмати церкви зазнають критики, а згодом і ревізії. На зміну геоцентричному приходить геліоцентричне бачення Всесвіту, утверджується культ знання, розвивається мистецтво, зорієнтоване на ідеал прекрасного. Однак людина щоразу наштовхується на опір світу, й у намаганнях його здолати звертається до самої себе, торуючи нескінчений шлях самопізнання.

Історія психології має *вчинкову* логіку: “Залежне і незалежне від людини у ситуації переходять одне в одне і визначають динамізм її становлення, розвитку... Пристрасті спрямовуються на доцільну зміну ситуації і тому стають мотивом вчинку” [14, с. 9]. На зміну ситуативному визначенню учинку приходить мотиваційне. Постає *психологія епохи Відродження (мотивація вчинку), Барокко (боротьба мотивів як засада вчинку), Просвітництва (прийняття рішення як перехід до вчинкової дії)*.

Людина Відродження шукає опору буття у самій собі, усвідомлює себе титаном, звільняється від залежності з боку Божественної волі, знаходить у самій собі небесні властивості. Земне поєднується з неземним, мікрокосмос з макрокосмосом. Людина постає віль-

ною перед світом, встановлює соціальні норми, яких дотримується, або які порушує з огляду на себе ж. Титанізм, за В. Роменцем, отримує свій зворотний бік – аморальність. Не випадково, саме у цей час з’являється і бурхливо розквітає інквізиція. Вчений говорить про образ Великого Інквізитора, який уособлює втрату титаном величчя у намаганнях ліквідувати самодостатність і самотність інших людей, як про “дух часу” західноєвропейського відродження.

Провідною темою психології стає сповнена суперечностей “фаустівська душа”. Звідси гуманізм Відродження й водночас увага до трагізму людського існування, до суперечностей, властивих людині, до свободи та детермінізму, до ідеалізованого і реального зображення психології людини. Усе це позначається на ідеї розвитку, котра, як і у попередні історичні епохи, перебуває у форматі розуміння людиною *душі, долі, життя*. Душа сприймається як споконвічна властивість земного, що має неземне походження; доля виводиться за межі фатуму й узалежнюється від учинків людини та умов їх розгортання; усвідомлюється кінченість життя й разом з тим можливість його безкінечного продовження у продуктах творчості. Ідея розвитку отримує *мотиваційне* наповнення.

В обіг вводиться термін “психологія”, проте “життєві спостереження, художнє відтворення дійсності – усе це вийшло на передні рубежі, залишивши психологію в ар’єргарді. В той час як вона розв’язувала абстрактно-категоріальні проблеми, художнє пізнання порушило такі питання людської діяльності, які психологія досліджуватиме протягом століть” [Там само, с. 72]. Психологія Відродження долає властиву середньовіччю невідповідність між онтологією і гносеологією й описує явище розвитку в багатстві його буттєвих проявів.

Характеризуючи психологію *епохи Барокко*, В. Роменець наводить слова Гегеля: “Нарешті ми вдома...” [15, с. 80]. Філософська думка піднімається на абстрактно-категоріальний рівень і формулює проблеми, які пізніше ви-

живопису підтверджує, що ставлення до дитинства як особливого періоду людського життя починається у XIII столітті, формується в XIV–XV і стає очевидним у XVI–XVII, тобто у наступні після середньовіччя епохи. Саме тоді у європейських мовах набувають широкого вжитку поняття, що характеризують вік людини – “дитинство”, “отроцтво”, “юність”, “молодість”, “зрілість”, “старість”. Поділ життя на вікові періоди співвідноситься із порами року, планетами, знаками зодіаку. В розписі колон Палацу Дожів у Венеції вік пов’язується із соціальними функціями людини: малі діти граються з дерев’яним коником, лялькою, вітряним млином, пташкою; хлопчики тримають у руках книжку, дівчатка в’язуть, юнаки гуляють на святі, військові стріляють з рушниць, а зрілість уособлюють образи вчених і суддів.

рішує німецька класична філософія. Для психології це не менш знаменний крок: закладаються гносеологічні підвалини *класичної психології* [53]. Психологія розвитку отримує *гносеологічні концепції*, на підґрунті яких розгортаються пояснення явища розвитку, що надовго, аж до появи *не-класичної психології*, визначають її стан. В. Роменець називає епоху Анти-Ренесансом, наголошуючи на принципово іншому, аніж в епоху Відродження, розумінні людини. Людина постає земною істотою, котра містить у собі відлуння небесного і заявляє про себе суперечностями між душею і тілом, свідомістю і несвідомим, інтуїцією і мисленням, почуттям і волею, індивідуальним і вселюдським, зрештою, між *внутрішнім*, психічним, і *зовнішнім* – усім тим, що протистоїть цьому психічному. Формулюються і певним чином розв'язуються *психофізична* (фіксує відношення “психічне – світ”) і *психофізіологічна* (“психічне – фізіологічне”), *психосоціальна* (“людина – інші люди”) проблеми⁴. Гносеологія психології розвивається у зв'язку з досягненнями науки XVII століття передовсім механіки.

Намагання поєднати теологію і механіку зумовлює увагу епохи Барокко до суперечливого характеру мотивації учинків та проблем етики. Людина характеризується як особистість, котра страждає від факту кінечності індивідуального життя у безкінечному Всесвіті та прагне шляхом самопізнання й самовдосконалення утвердити свою гідність за умов державного абсолютизму, властивого країнам західної Європи, передовсім Франції та Англії. В особі філософів цих країн людина переходить до нового рівня самопізнання. Теоретизування у психології, окрім релігійних, філософських, наукових, має ще й соціально-економічні засади.

Р. Декарт докладає зусиль, щоб показати несумірність душі як мислячої, непротяжної субстанції, і протяжного тіла. Бог – абсолютна субстанція, душа і тіло – відносні. Зв'язок душі і тіла уможлиблюється завдяки здатності тіла взаємодіяти зі світом. Принцип руху, властивий попереднім епохам, переходить у *рефлекторний принцип*: тіло відображає світ, відповідаючи на зовнішні впливи. Душа розпоряджа-

ється тілом посередністю “шишкоподібної залози” мозку та нервової системи, якою рухаються “тваринні духи”. Очевидний зв'язок душі і тіла демонструють пристрасті – порухи душі, котрі символізують залежність людини від світу і тіла. Покладаючись на інтуїцію, мислення і волю, людина здатна вгамовувати пристрасті, керувати потягами і бажаннями, досягати смиренності, підійматися до висот духовності. В. Роменець помічає суперечність: “Здається, ніби Декарт висунув основне дуалістичне припущення про зв'язок душі і тіла буцімто для того, щоб заперечити це припущення усім ходом своїх антропологічних досліджень” [Там само, с. 94]. Проголошуючи дуалістичне розуміння психофізіологічної проблеми, філософ шукає моністичний принцип її вирішення, котрий би узгоджував *внутрішнє*, душу, і *зовнішнє*, тіло. Для психології це момент надзвичайної ваги: заявляє про себе основна проблема психології, постає гносеологічна концепція цієї дисципліни [53].

Б. Спіноза ідеями про мислення і протяжність як паралельні атрибути однієї субстанції – природи або Бога, намагається подолати картезіанський дуалізм. Як і Р. Декарт, він дивиться на людину через люстерко всезагального, відводить їй скромне місце у світобудові, закликає йти життєвим шляхом, приборкуючи емоції та потяги, самовдосконалюючись, спираючись на волю (усвідомлення бажаності існуючого). Рефлекторна концепція Р. Декарта поширюється на людину в цілому: атрибути (Бог і людина) взаємно відображають один одного; тією мірою, якою змінюється тіло, змінюється душа і навпаки; зв'язок речей такий самий, як і зв'язок ідей. Та все ж “субстанціальний дуалізм” здолати не вдається [15, с. 81]. Як і в Р. Декарта, психофізіологічна проблема вирішується в контексті *психофізіологічного паралелізму*. Це ж стосується Г. Лейбніца і Дж. Локка.

Перший розв'язує проблему на підставі *монадологічного принципу*. Людина – *монада* як унікально замкнена у собі (не має “ані вікон, ані дверей”) одиниця Всесвіту, що відображається в ньому як у дзеркалі. Мікрокосмос являє собою макрокосмос. Зміна монади і зв'язок між монадами здійснюється Верховною мо-

⁴ Нам не вдалося знайти у текстах В. Роменця чіткого розрізнення згаданих проблем, у т. ч. психофізичної і психофізіологічної. Надалі ми ще повернемося до цього питання, наразі зазначивши, що поняття “проблема” відступає у його творчості на задній план, очевидно, у зв'язку з дослідженням учинкової логіки становлення психологічних знань.

надою (Богом). Монада здатна до пригадування, рефлексії, спонтанної активності, іманентного руху, утримує “наперед установлену гармонію” тіла і душі – паралельних сутностей, способів саморозкриття Всесвіту. Вводиться поняття про *несвідоме*: вихідним елементом душі є “малі перцепції”. Проводиться, проте обережно, ідея психологічного детермінізму: все в душі народжується з її власних джерел й у злагоді із зовнішніми речами. Утверджується думка про паралельне існування матеріального та ідеального, продовжується картезіанський – дуалістичний – принцип психологічного пояснення.

Дж. Локк, звертаючись до спостережень за психічним розвитком дитини, стверджує, що душа не має ані “вроджених ідей” (*Платон*), ані вроджених підстав існування. Те, що людина знаходить у своїй душі, вона отримує досвідним шляхом і за допомогою органів чуття (дитина – “*tabula rasa*”). Провідна роль у розвитку належить навчанню, вихованню та власній активності дитини, зокрема рефлексії – діяльності розуму, яка породжує ідеї. У такий спосіб із простих ідей утворюються складні; життєвий сенс тих та інших полягає у відображенні буття. В. Роменець [Там само, с. 239] застерігає від спрощеного розуміння Дж. Локка. За думкою про прості ідеї приховане уявлення про первинні якості, якими володіють речі, тобто про *ноумен*, на існування котрого звертали увагу вже античні мислителі. Складні ідеї – вторинні якості, які не перебувають у речах, а є психічними силами, котрі викликають у людини різні відчуття під впливом первинних якостей. Як і інші представники психології епохи Барокко, Дж. Локк досліджує взаємопереходи між паралельними площинами буття – матеріальним та ідеальним, між *ноуменом* і феноменом. Його сенсуалізм опонує раціоналізму Г. Лейбніца, що робить цих учених “антагоністами епохи” [16, с. 48].

Ідея розвитку начебто губиться у мереживі філософських хитросплетінь. Однак це не так. Вона отримує значно більше, аніж у попередній епохи. Насамкінець тому, що здійснюється перехід до категоріального рівня теоретизування. Навіть спроби наслідування Теофраста (*Ж. Лабрюйєр*) та мемуари (*Ф. Ларошфуко*) мають вигляд теоретизувань, котрим притаманний “страждальний і самодостатній” дух Барокко [15, с. 52]. Категорії, посередністю

яких осмислюється ідея розвитку, наповнюються новим змістом: *душа* тлумачиться як мікрокосмос у макрокосмосі, *доля* – як сила, що змушує страждати і сподіватися, *життя* – як конечне у безконечному та як проблема етики, що накладає відповідальність на людину за вибір життєвого шляху й взаємини з іншими людьми. Головне те, що у цей час ведуться активні пошуки *гносеологічної концепції* – підстави дослідження явища розвитку. Постають головні *лінії його пояснення*, що пов’язуються з іменами Дж. Локка і Ж.-Ж. Руссо [75].

Психологією епохи Просвітництва завершується *філософський етап історії психології*. Засвідчується ідейна спорідненість усіх епох й водночас поступальний рух психологічної думки, котра наразі центрується на *прийнятті рішення*. Епоха відома як епоха *раціоналізму*: успіхи науки Нового часу привертають увагу мислителів до діяльності розуму, спрямованого на добування знань. Разом з тим заявляє про себе суперечність епохи: якщо знання дають змогу будувати життя на засадах розуму, то настільки вони узгоджуються із властивим людині рівнем моральності та її досвідом? Раціоналізм поєднується із сенсуалізмом. “Лейбніцьська монада дістала вікна й двері” [16, с. 57]. *Сенсуалістичний принцип* кладеться в основу теоретичних систем (*Дж. Берклі, Е. Кондільяк*), погоджується із принципами *асоціації* (*Д. Гартлі, Дж. Прістлі*) та *руху* (*Е. Ламетрі, К. Лафатер*). Висувається ідея *психофізіологічної взаємодії* як спосіб вирішення *психофізіологічної проблеми*. Ідеї психології Просвітництва знаходять своє переломлення у перебігу подій Великої французької революції (1789 – 1799). “Людина стихійно, несвідомо руйнує світ, щоб побачити його *ноумен*” [Там само, с. 133], проте це їй не вдається. Вагомим внеском у психологію епохи В. Роменець вважає систему Ж.-Ж. Руссо (ідея всемогутності виховання), підсумком – систему І. Канта (ідея паралельного існування “чистого”, теоретичного і “практичного” різновидів розуму), вершиною – “Феноменологію духу” *Г. Гегеля* (ідея саморозгортання Духу).

Ж.-Ж. Руссо тлумачить людину як природну істоту, котру псує цивілізація. Природа розуміється широко: це – і людина, і світ природи, і світ створених людьми речей. Виховання стає природним, тобто “ідеальним” процесом, який пробуджує і супроводжує

становлення психічного розвитку дитини тоді, коли відбувається за законами природи (“виховання з боку людей” і “виховання з боку речей”). Отже, природне у людині – не “вроджені ідеї” (Платон) і не “чиста дошка” (Дж. Локк), а властивість, котра з’являється внаслідок “ідеального” виховання, яке організується відповідно до психологічних особливостей віку. Перехід від одного віку до наступного пов’язується з кризами, що впливають із вроджених пристрастей і можливості їх подолання, й вводять дитину в коло “об’єктивної потреби”. Ж.-Ж. Руссо оприлюднює також “Сповідь”, у якій описує інтимні моменти свого життєвого шляху. За В. Роменцем, ідею мислителя про протиставлення інтелектуального і морального у людині підхоплює І. Кант, а ідея про закон розвитку знаходить своє збагачення у філософії Г. Гегеля.

І. Кант продовжує сенсуалістичну традицію й наголошує на ролі чуттєвого досвіду. Пізнання світу розпочинається з того, що речі навколишнього світу (“речі у собі”) діють на органи чуття і викликають відчуття. Проте ні відчуття, ні розум не дають достовірного знання. Людина пізнає, звертаючись до прижиттєвого *внутрішнього досвіду*. “Чистий” розум не вирішує кардинальних питань людського буття і поступається “практичному”, пов’язаному з усвідомленням внутрішнього досвіду. Останній закладає підвалини віри, свободи волі, моральності (поняття *категоричного імперативу*). Ідеєю про просторову схему природи як апріорну властивість мислення пропонується спосіб подолання картезіанського протиставлення.

Г. Гегель подає існуюче як форми діалектичного розвитку Абсолютної ідеї, або світового Духу. Застосовується *феноменологічний принцип*: явища людського буття розташовуються у послідовності, що вказує на їх причетність до Вищої сутності. Буття Духу – діалектичний шлях пізнання як перетворення “у-собі-буття” на “для-себе-буття”. “Річ у собі” (І. Кант) постає предметом усвідомлення, у свідомості відбувається злиття поняття і буття, феномена і ноумена. Розвиток Духу здійснюється на підґрунті “зняття” суперечливих проявів сущого. При цьому результат розвитку можна зрозуміти, взявши до уваги історію цього процесу. Людина набуває духовної зрілості, формується її талант і характер, вона оволодіває *життєвим шляхом*, зрештою, *долею* – щоб

діяти, рахуючись із логікою речей. Віддаючи належне внеску Г. Гегеля у психологію, В. Роменець зазначає: “Його психологія опанувала його феноменологію” [Там само, с. 323]. Якщо психічне абсолютизується, то психологія втрачає власні межі. Психологія не знає абсолютно досконалих систем.

Психологія епохи Просвітництва дає змогу завершити таблицю, створену на основі аналізу змістовного наповнення ідеї розвитку на ситуативному та мотиваційному рівнях становлення психологічних знань, схарактеризованих у працях В. Роменця (*див. табл.*).

Можна бачити, що ідея розвитку обґрунтовується відповідно до вчинкової логіки розгортання психологічних знань, посередністю категорій “душа”, “доля”, “життя” та категоріальних рамок: “внутрішнє – зовнішнє”, “свобода – необхідність”, “конечність – безконечність”, а також у зв’язку з прикметними рисами психології конкретної історичної епохи. Ідея виявляє своє призначення, коли спричиняє становлення психологічних знань задля пояснення явища, узгоджує їх із принципами (причетності, руху, суб’єктивності, універсальності, рефлексивності, феноменологічності), набуває форми, яка адекватно відображає історичний шлях пошуків прийнятної для розвитку явища гносеологічної концепції та знаходить відповідне категоріальне визначення. Становлення ідеї відбувається разом зі становленням історії психології і відображає закономірності цього процесу.

Отож, історія всесвітньої психології, викладена у працях В. Роменця, утримує у собі *історію психології розвитку* як окрему дисципліну – і за предметом, і за процесом збагачення знань, і за стилем теоретизування причетних до цього процесу мислителів. Очевидно, це стосується й наступних (дійового та рефлексивного) рівнів психологічних знань. Однак обґрунтування цієї позиції виходить за рамки даного дослідження.

ПРОБЛЕМНЕ ПОЛЕ ТА ГНОСЕОЛОГІЧНІ КОНЦЕПЦІЇ ПСИХОЛОГІЇ РОЗВИТКУ

Закономірності становлення ідеї розвитку проливають світло на процес формування провідних суперечностей, з якими має справу ця дисципліна, та гносеологічних засад, на яких ці суперечності, разом зі способами їх

Таблиця

Становлення ідеї розвитку (читаючи Володимира Роменця)

		Сторінка		Інтерв'ю		Висновок
Інформація про автора		12				Інформація про автора
Назва	Володимир Роменць	12				Назва
Тема	Про життя і творчість Володимира Роменця	12-13				Тема
Сторінки	12-13	12-13				Сторінки
Тривалість	20 хв.	20 хв.				Тривалість
Мета	З'ясувати, як відбувалося становлення ідеї розвитку	12-13				Мета
Об'єкт	Ідеї розвитку	12-13				Об'єкт
Метод	Інтерв'ю	12-13				Метод
Результат	Ідеї розвитку	12-13				Результат

розв'язку, ґрунтуються⁵.

Ситуація значень продукує протообрази засобів (*душа, доля, життя*) осмислення ідеї розвитку. *Синкретизм образу і дії* та *принцип причетності* – ознаки того, що перша людина не знаходить у собі *внутрішньої*, виокремленої із *зовнішнього* субстанції, й наділяє матеріалізованими у діях *значеннями*, посередністю яких засвідчує себе невід'ємним елементом чуттєво даної ситуації, явища навколишнього. Місце ідеї розвитку посідає ідея фатуму. Першу породжує *ситуація конфлікту*. Людина постає мікрокосмосом, відділеним й водночас поєднаним з макрокосмосом. *Принцип руху* виводить явище розвитку у світ всезагальної залежності. Якщо людина – світ у світі, а світ перебуває у нескінченному русі, то душа, доля, життя людини знаходяться у стані закономірних, незалежних від неї змін. *Проблема розвитку* отримує свої складові – *психофізичну* і *психофізіологічну*. Пояснення явища розвитку одразу ж потрапляє у поле фундаментальних суперечностей, що стосуються зв'язку психічного зі *світом* і *тілом*. Психологія розвитку засвідчує свою підпорядкованість загальним закономірностям психологічного пізнання. Виникають *матеріалістичні* та *ідеалістичні* концепції, а відтак й принципово різні способи бачення людиною світу і самої себе. Психологія існує на гносеологічному підґрунті.

Ситуація колізії передбачає поступ людини до Бога. Явище розвитку потрапляє у центр уваги середньовічних теологів і, як в античній психології, характеризується посередністю відношень: “душа – світ” і “душа – тіло”. Психофізична проблема знаходить вирішення: заслуживши Його милість, людина може поєднатися душею із сутністю, що уособлює собою увесь світ. Натомість, загострюється психофізіологічна: якщо тіло – перешкода на шляху *самовдосконалення*, то, незважаючи на визначені християнським світоглядом способи її подолання, вона не усувається. Теологія, виконуючи функцію гносеології, апелює до людської *суб'єктивності*, котра збагачує психологію розвитку. З іншого боку, вона збіднюється:

не береться до уваги *незріле* психічне. Небесне затуляє собою земне. Панує *концепція єдиного, опосередкованого існуванням Бога, світу*.

Ідея розвитку – форма відображення феномена розвитку, за яким проглядається *ноумен*. Йдеться про найважливіший і, очевидно, найскладніший момент психологічного осмислення явища розвитку, рівно як і людського пізнання загалом. Становлення ідеї – безконечний процес наближення до сутності явища: “Оскільки категорії, раз виникнувши, набувають певного статусу відносної самостійності, над ними можна тепер здійснювати логічні операції, і чим далі, тим більше формального характеру” [13, с. 378–379]. Питання про відповідність ідеї ноумену – наріжне для психології, що супроводжує цю дисципліну упродовж усього часу її становлення. Хоча про ноумен “сказати не можна нічого, він, проте, виступає основою світу феноменального, повинен мати визначення, що уможливають феноменальне буття. Людина ніби зісковзує з однієї позиції на іншу, з феноменальної на онтологічну і навпаки” [14, с. 92–93]. Самопізнання здійснюється шляхом “зісковзування” й не знає закінчених форм. Проблема розвитку знаходить і не знаходить розв'язання. Навіть якщо вона не формулюється, то присутня у міркуваннях автора системи. За тим, як Володимир Роменець оперує категоріями *душа, доля, життя*, можна зрозуміти й те, як саме він ставить і вирішує проблему розвитку – з урахуванням гносеологічної концепції, що визначає його світогляд, а також норм, властивих відповідному рівню психологічних знань.

Мотиваційний рівень знаменує спроба узгодження мікрокосмосу і макрокосмосу. Проголошується й у творчості митців утілюється думка про гармонійний розвиток *душі* і *тіла*. Явище розвитку постає у розмаїтті феноменологічних проявів, відтворюється в автобіографіях і біографіях. Ідея розвитку отримує мотиваційне тлумачення: розвиток характеризується як детерміноване і самодетерміноване явище. У шерег відношень “душа – світ”, “душа – тіло” стає “душа – інші люди”.

⁵ Ми намагаємося поєднати учинковий підхід В. Роменця з проблемним. Будучи свідомими того, що не проблеми, а теоретичні системи утворюють “зв'язку, цілісну історію науки” [16, с. 14], все ж зазначимо, що поступ науки висвітлює прикметні переходи від одних проблем та способів їх розв'язку до інших. Якщо у цьому зв'язку змістити парадигмальний погляд й перейти від логіки становлення психологічних знань до логіки їх набування, то проблемний підхід у психології має право на існування. Водночас з'являється змога доповнити історико-психологічний аналіз наукознавчим (див. [67]).

Проблемне поле психології, завдяки *психосоціальної проблемі*, розширюється.

Боротьба мотивів, до якої прикута психологія епохи Барокко, зумовлює зміну ставлення людини до світу. Рамки психологічної думки (“внутрішнє – зовнішнє”, “свобода – необхідність”, “конечність – безконечність”) отримують скориговані “історичним духом епохи” (В. Роменець) визначення. Знову бере верх детерміністична тенденція. На основі спостережень за психічним розвитком дитини, проведених й узагальнених, зокрема, Дж. Локком, істотно збагачується феноменологія розвитку. Дитяча психологія виокремлюється у специфічну сферу психологічного пізнання. Воднораз загострюється усвідомлення несумірності психічного і непсихічного й актуалізується питання про їх співвідношення. На зміну диференціації проблемного поля психології приходять інтеграція. Поряд із *психофізичною*, *психофізіологічною* та *психосоціальною*, постає *основна проблема* цієї дисципліни, у форматі якої перші перебувають у проекції протиставлення, рамками котрого є “внутрішнє – зовнішнє”. Але якщо психічне співіснує з непсихічним, то у чому полягає специфіка психічного? Відповідаючи на це питання, Р. Декарт розпочинає, а інші представники епохи Барокко, передовсім Б. Спіноза та Г.В. Лейбніц, продовжують пошуки, дотичні до основної проблеми психології. “Субстанціальний дуалізм” (В. Роменець) здолати не вдається, набуває вагомості *дуалістична гносеологічна концепція психології*.

Психологія епохи Просвітництва, зосереджуючись на *прийнятті рішення*, продовжує мотиваційне тлумачення ідеї розвитку. В контексті сенсуалістичних і раціоналістичних пояснень розвиток людини заявляє про себе і чуттєво даним, і надчуттєвим явищем. Психологія отримує *концепцію єдиного, опосередкованого існування Духа, світу*. Протиставлення психічного непсихічному “знімається”, однак суміщення гносеологічного та онтологічного планів аналізування явища призводить до ототожнення феномена і ноумена. Втрачається зв'язок з *дитячою психологією*. Напевно саме тому у творчості Ж.-Ж. Руссо здійснюється поступ у протилежному напрямку – від спостереження за явищем розвитку до побудови системи. На часі перехід до *сцієнтистського* способу розв'язання проблеми розвитку, тобто до психології XIX–XX століть.

У межах практики людського самопізнання триває суперечливий процес становлення ідеї розвитку: з'являються нові проблеми, відбувається процес їх диференціації та наступної інтеграції. Психологія розвитку засвідчує себе невід'ємною складовою психологічного пізнання. Паралельно виникають *гносеологічні концепції*, у поясненні яких існують і розв'язуються взаємозалежні проблеми (*рис.*).

Вже первісна форма психологічної думки утримує у собі протообраз *ідеї єдності людини і світу*. Ритуали, обряди, магії, табу – все це засоби поєднання людини зі світом. *Синкретизм образу і дії*, який вони демонструють, свідчить, що буття людини і пояснення буття злиті в одне ціле. Панує всезагальний, властивий *ситуації значень*, синкретизм: *внутрішня і зовнішня* складові життя перебувають у єдності. З усвідомленням існування “поляризованих світових сутностей” (В. Роменець) синкретизм порушується: людина починає пояснювати психічне через співвідношення з непсихічним. Поляризовані сутності або ж поєднуються, або ж протиставляються: формулюються й торують собі дорогу *гносеологічні концепції єдиного і роздвоєного світів*. Людина трактує власне психічне або як невід'ємний елемент світобудови, або як своєрідну, відособлену від навколишнього й замкнену у собі, сутність. У спробах схарактеризувати психічне *моністичній гносеологічній концепції* у психології опонує *дуалістична*.

Й вочевидь небезпідставно. Спроби подати психічне як елемент світобудови – форму самовідображення світу, або “дзеркало Всесвіту” – наштовхуються на серйозні труднощі. Світ протистоїть людині, демонструючи своє відгороджене від неї – *об'єктивне і зовнішнє* щодо її психічного – існування. Людина наштовхується на міць світу, а коли звертається до самоспостереження, то знаходить у собі *суб'єктивний, або внутрішній світ*. Ідеї єдності людини і світу суперечить *образ* взаємин людини зі світом, який вона вибудовує з чуттєво даного та теоретично узагальненого матеріалу. У цьому зв'язку *матеріалістичній гносеологічній концепції* протиставляється *ідеалістична*. Однак поширення властивостей психічного на весь світ не вирішує основну проблему психології. Визначення психічного передбачає його порівняння з тим, що психічним не є: “Що у психічному досвіді

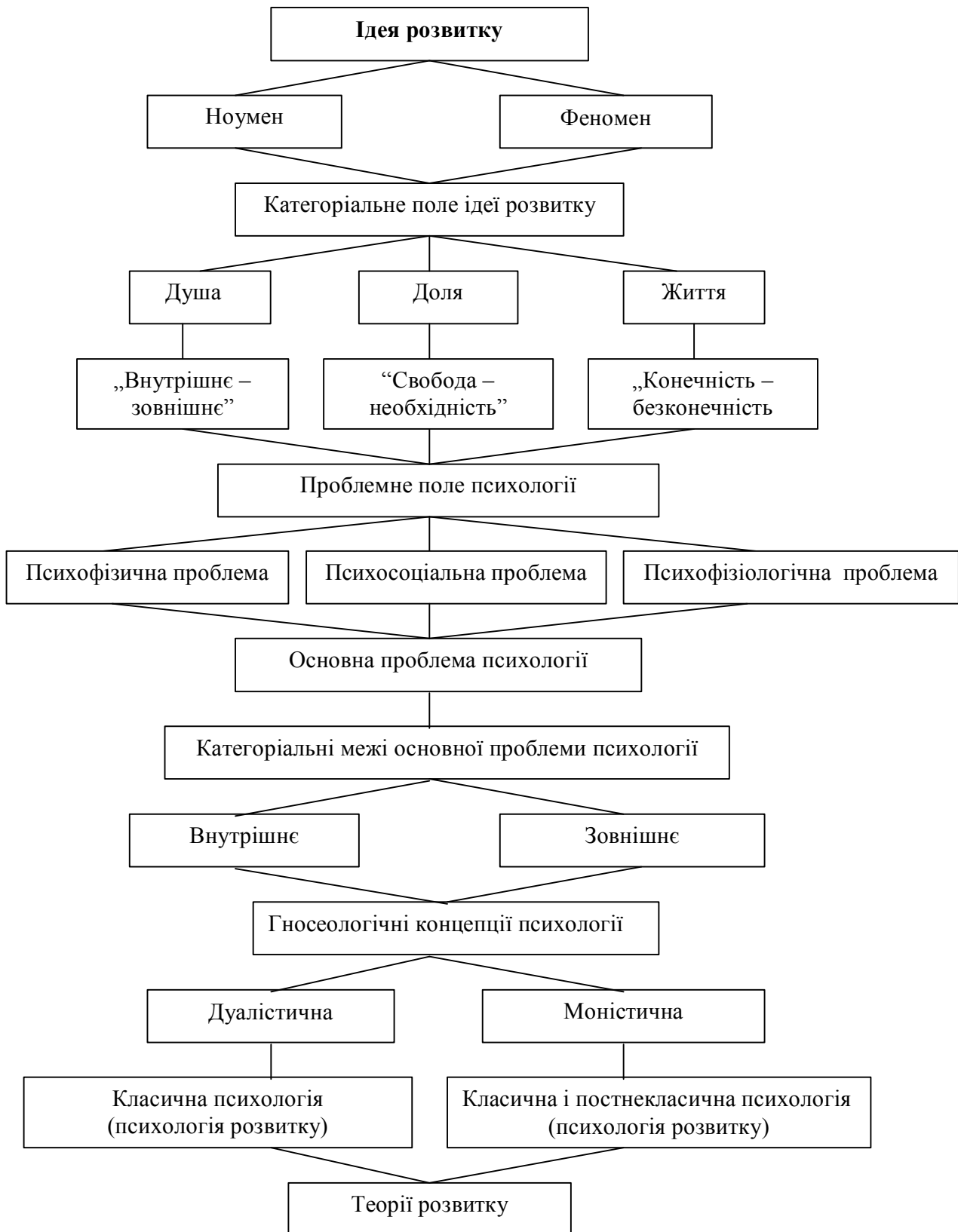

Рис.
Психологія розвитку під історико-аналітичним кутом зору

від людини, а що від зовнішньої природи – питання, що проходить через усю історію психології” [13, с. 9]. Вододіл між гносеологічними підвалинами психологічного пізнання проходить не стільки лінією “матеріалізм – ідеалізм”, скільки лінією “монізм – дуалізм”. В. Роменець узагалі уникає поділу знань на ідеалістичні та матеріалістичні. Натомість він багато уваги приділяє ідеї єдиного світу, в яку, зрештою, здійснює власний вагомий внесок. Хоча остання наштовхується на труднощі, все ж відтворюється знову і знову. Людина буцімто хоче повернути собі стан втраченої ще на зорі цивілізації єдності зі світом свого буття.

Роль дуалістичної і моністичної гносеологічних напрямків у психології висвітлюється у зв'язку з пошуками розв'язку основної проблеми психології, у якій заковдані “типорациональні” стилі теоретизування психологів. За класичного стилю проблема знаходить розв'язок шляхом відособлення *внутрішнього* від *зовнішнього*. При цьому постає не своїм сутнісним змістом, а його проєкціями – традиційними проблемами психології. Панує гносеологія роздвоєного світу. Водночас набуває впливу гносеологія єдиного світу. Конкуруючи, вони проходять через усю історію психології. **Основну проблему психології характеризують пошуки моністичного принципу її розв'язку.** Саме це живить гносеологію єдиного світу.

Читаючи В. Роменця, можна простежити становлення утворювальних ідей останньої. У зародковій формі, про що говорилося, вона представлена психологією *Первісного суспільства*. Психологія *Стародавнього світу* будовою пірамід та властивим їй *пантеїзмом* засвідчує притаманне людині прагнення до вічності. Через *античну психологію* червоною стрічкою проходить ідея єдності *мікрокосмосу* і *макрокосмосу* (*Демокрит, Платон, Лукрецій, Цицерон, Марк Аврелій*). Вже Плотін висловлює думку про творчість як спосіб саморозкриття світу. Психологія *Середньовіччя* збагачує ідею розмаїттям положень: світ – причина самого себе (*Філон Олександрійський*); людина – образ і подоба створеного Вищим існуванням світу (*Григорій Нисський*), земна і небесна істота (*І. Дамаскін*); психіка – образ і атрибут буття (*А. Данте*). Психологія *епoxy Вiдродження* взагалі ставить людину в центр Всесвіту (*Дж. Піко делла Мірандола, Н. Макиавеллі,*

Дж. Бруно, Я. Беме). Психологія *епoxy Просвітництва* обґрунтовує думки про саморозкриття світу через людину (*Й. Фіхте*) та про перехід „у-собі-буття”, завдяки саморозгортанню Духа, у “для-себе-буття” (*Г. Гегель*).

Синкретизм образу і дії > ідея єдності макро- і мікросвіту > ідея опосередкованої існуванням Вищої сутності єдності людини і світу – таким є історичний (*ситуативний і мотиваційний*) шлях гносеології монізму. Якщо дуалістичний світогляд загострює існування “поляризованих сутностей”, то моністичний – намагається їх поєднати. Що ж до епохи Барокко, то, починаючи з цього часу, дякуючи зусиллям Р. Декарта, домінує дуалізм. З огляду на те, що ним закладені підвалини науки Нового часу та наступних епох, є всі підстави вважати цього мислителя родоначальником *гносеології роздвоєного світу*. Остання відіграє вирішальну роль у становленні *наукової психології*.

Р. Декарт характеризує душу і тіло як різні – мислячу та протяжну, ідеальну та матеріальну – субстанції. Душа людини виявляє здатність до мислення із властивою йому неподільністю. Будь-яке фізичне тіло існує самодостатньо, йому властиві протяжність (рухається, має форму, складається з елементів) та подільність. Лише душа характеризує людину: “Моє я, моя душа, котра робить мене тим, що я є, абсолютно відмінна від тіла, а тому її легше пізнати, ніж тіло; і навіть якби його навіть зовсім не було, то вона б не перестала бути тим, чим вона є” [33, с. 269]. Силою, яка оберігає людину, є Бог, а поза як ця сила неподільна і непротяжна, то зрозуміло, що Бог – не тіло, а Дух. Хоча душа і тіло – різні субстанції, все ж душа впливає на тіло через мозок, де знаходиться “об'єднувальний осередок чуття” [32, с. 408].

Очевидно, що філософ спочатку фіксує несумірність душі і тіла, а потім, від твору до твору, перебуває у пошуках точки їх поєднання. За своїм змістом його система дуалістична, за способом побудови – моністична. Напевно, саме у цьому зв'язку В. Роменець говорить слова, які наводилися вище: Р. Декарт висуває дуалістичне припущення про зв'язок душі і тіла буцімто для того, щоб потім його заперечити. У “Міркуваннях про метод” [33] говориться про Творця істини, до якого прагне мислення, і про всі речі, у тому числі й

людину. Опозиції “душа – світ” і “душа – тіло” знімаються з допомогою теологічного, а відтак моністичного, принципу. Пропонується моністичне розв’язання одразу двох проблем психології – психофізичної і психофізіологічної. Однак у “Пристрастях душі”, Р. Декарт знову повертається до питання про “головне місце перебування душі”, і знаходить його у “маленькій залозі, розміщеній у центрі мозку, звідки вона випромінюється у всі інші частини тіла посередністю духів, нервів і навіть крові” [34, с. 497]. Душа і тіло перебувають у єдності. Проте ця єдність досягається вже не шляхом апеляції до Вищої сутності, а завдяки уявленню про існування матеріального субстрату ідеальної субстанції. Це монізм матеріалістичного гатунку, проте він стосується лише психофізіологічної проблеми; психофізична, як і раніше, розв’язується на основі теологічного принципу. Система Р. Декарта залишається дуалістичною. І не лише тому, що має ідеалістичну і матеріалістичну лінії, а передовсім тому, що розвиває концепцію роздвоєного світу. Світ ділиться на протилежні сутності – психічне, *внутрішнє*, і непсихічне, *зовнішнє*⁶.

Пошуки мислителем *моністичного принципу вирішення основної проблеми психології* важко переоцінити. Р. Декарт шукає одиницю, або “клітинку” теоретичної системи, яка б містила у собі і те (*внутрішнє*), й інше (*зовнішнє*). Шукає, проте не знаходить: психічне “роздвоюється” на несумірні сутності й саме тому, що застосовуються одразу дві форми монізму – теологічна і механістична. Р. Декарт виражає “історичний дух” психології епохи Барокко.

Йдеться про поділ принципового значення. Душа і тіло – це поділ світу на *суб’єкта*, людину, й *об’єкта* – природу. Задається

протиставлення, з якого виходить, починаючи з Нового часу, наука кількох наступних століть. Тоді як може суб’єкт шукати істину, тобто пізнавати об’єкт, коли засоби пізнання, котрими він володіє, і властивості об’єкта несумірні? Відповідь, за Р. Декартом, така: потрібно провести лінію вододілу між суб’єктом та об’єктом пізнання і досліджувати об’єкт за допомогою засобів, які були б позбавлені властивостей суб’єкта. Між людиною і світом, між *внутрішнім* і *зовнішнім* проводиться межа. Разом з класичною наукою постає *класична*, картезіанська *психологія*, психологія розвитку в тому числі.

Представники психології епохи Барокко, а також наступної – психології Просвітництва, намагаються подолати логіку міркувань Р. Декарта. Г. Лейбніц ідеєю про монаду як замкнену в собі одиницю Всесвіту усуває потребу ділити світ на протилежні сутності. Б. Спіноза здійснює такий самий крок, звертаючись до ідей про мислення і протяжність як паралельні атрибути однієї субстанції, І. Кант – до ідеї про просторову схему природи як апріорно дану властивість мислення. Немає підстав протиставляти психічне непсихічному й за Г. Гегелем: світ – породження і самовідображення Духа. Однак намагання виявляються марними й, очевидно, тому, що картезіанська гносеологія знаходить підтвердження у моделі науки, гносеологічні підвалини якої сама ж і закладає⁷.

Заданий Р. Декартом світогляд надовго, аж до появи у середині ХХ століття квантово-релятивістської фізики, успіхи якої започаткували побудову *некласичної наукової картини світу*, визначає постулати наукового пізнання. Тоді радикальні зміни у цій картині спонукають філософів (Е. Гуссерль, М. Хайдеггер,

⁶ Слід зазначити, що суперечливе визначення отримує не лише душа, а й тіло. Якщо всі тіла створені Богом, то чим фізичні тіла відрізняються від тіла людини? Р. Декарт звертається до уявлення про “тваринні духи” й надає тілу людини ознак життя, тобто ділить тіла на неживі і живі. Однак це питання не обговорює, натомість вводить положення про самостійне існування тіла як бездушного механізму (*рефлекторний принцип*). Але ж якщо перші утворюють навколишній до людини світ, то другі – її саму. Коли види тіл брати у відношенні до душі, то постає два відношення (“душа – фізичне тіло”, “душа – тіло людини”) й, відповідно, дві проблеми (психофізична і психофізіологічна), які одним принципом охопити Р. Декарту не вдається. Мабуть, саме тому він заперечує спосіб своїх міркувань, що спочатку “ділить” світ, а потім шукає способи його поєднання.

⁷ Закладає не випадково. Р. Декарт був великим ученим: розробив основи аналітичної геометрії, увів алгебраїчні позначення, що застосовуються й донині, відкрив шлях оперуванню від’ємними коренями; у механіці вказав на відносність руху і спокою, сформулював загальний закон дії і протидії, а також закон збереження повної кількості руху при ударі двох непружних тіл; в оптиці відкрив закон постійного відношення синусів при переломленні світла, побудував математичну теорію веселки, обґрунтував ідею природного розвитку сонячної системи [26]. Уявлення про існування різних субстанцій склалося у нього під час занять фізикою і математикою й, своєю чергою, дало поштовх іншим ідеям. Отже, гносеологічні концепції не привносяться в науку ззовні, а породжуються уможливленням конкретних наукових та філософських досліджень.

М. Мамардашвілі) і природознавців (В. Гейзенберг, І. Пригожин) звернутися до мислителів минулого, насамперед щоб переосмислити їх пошуки і сформулювати принципи нового бачення світу і місця у ньому людини. З'ясовується, що об'єкт пізнання існує у формі "способу постановки питань", який залежить від історичного розвитку засобів і методів пізнавальної діяльності. Констатується мінливість гносеологічних підвалин цього процесу, засвідчується, що *класична картина світу* – крок на шляху безконечного пізнання людиною світу і самої себе. З огляду на цю обставину, психологія не надто відрізняється від природознавства. Гносеологічні підвалини пізнання людиною світу і самої себе, напевно, єдині.

Р. Декарт здійснює у їх формування внесок непересічної ваги. "Історія психології – ... не школа помилок попередників, які треба знати, щоб не повторювати їх у своїх дослідженнях, а невпинна праця, котра вимагає більше наснаги й часу, ніж може їх мати окрема людина, яка, проте, відважилась увійти у своєрідну тривалу містерію самовідданих пошуків у напівтемряві, щоб, зрештою, вийти до берега океану, осяяного сонячним світлом істини" [21, с. 962]. Цим шляхом, не випускаючи з поля зору намагання здолати "субстанційний дуалізм", йшов Володимир Андрійович, й він привів його до гносеології єдиного світу.

Відповідні ідеї вчений знаходить й у психології XIX – початку XX ст. (В. Гумбольдт, Г. Лотце, М. Ланге, В. Вернадский). Проте лише психологія XX століття, очевидно у зв'язку з переходом до "вершинної" складової учинку – *рефлексії*, в особі С. Рубінштейна [59], котрий, проголошуючи *гносеологію світу, що в особі людини пізнає сам себе*, підіймає останню до рівня наукової раціональності. В. Роменець вступає з ним у "творчий діалог" й, демонструючи *постнекласичний стиль теоретизування*, вибудовує на оновленій гносеологічній основі систему психології.

У плані *доповнення* міркувань С. Рубінштейна, стверджується: відношення "людина – світ" опосередковується *учинком* – всеохоплювальним "зрізом" буття, актом взаємопереходу людини і світу. Вчинок – субстанція, котра творить сама себе. Вчинок-субстанція – акт поєднання людини зі світом. Суб'єкт і властиве йому психічне від початку перебувають у вчинку, як існують у ньому об'єкт,

світ. "Клітинка" величного історико-психологічного дослідження розгортається у всезагальну теорію психічного, за якою "психічне постає образом буття, його зрізом, що уможливує самопізнання світу через живу істоту" [17, с. 595]. Проводиться думка про психічне як "дзеркало Всесвіту": "У цілому вся психіка становить своєрідний спосіб самовідображення світу" [21, с. 147]. *Психіка* – "зріз" Всесвіту", суперечлива єдність людини і світу. *Пізнання* – перехід людини від одного "зрізу" до іншого під час "всезагального вчинку" як творчому комунікативного акту науково-технічного прогресу. *Самопізнання* – шлях людини до самої себе як до віддзеркаленого у ній світу посередністю соціально зумовлених та учинково схарактеризованих актів самоствердження і творчості. *Історія самопізнання* – історія закодованої у продуктах культури практики самопізнання, історія поетапного "сходження" до сутності вчинку як "клітинки" усїєї психології і реальної основи людського буття. Систематизація психологічних знань і теоретична система психології сходяться в одній точці. Її ім'я – вчинок. Постає *гносеологія єдиного, опосередкованого вчинком людини, світу*.

У такий спосіб відкривається шлях принципово новому розв'язанню *основної проблеми психології*: внутрішнє і зовнішнє – не протилежні сутності (*класичний стиль теоретизування*), і не просто сторони однієї реальності (*некласичний стиль теоретизування*), а взаємозв'язані аспекти вчинково-творчого здійснення людиною *практики самопізнання* (*постнекласичний стиль теоретизування*). Межа між *внутрішнім* і *зовнішнім* знімається визнанням людини невід'ємною часткою світу, що зосереджує у собі увесь світ, а посередністю учинку долає опір Всесвіту та поєднується з ним. Пропонується *всезагальний моністичний принцип* вирішення згаданої проблеми: внутрішнє і зовнішнє – моменти учинкового характеру взаємопереходів між людиною і світом. Заперечується дуалістична підстава *класичної* й утверджуються засади *не-класичної психології*. Теоретизування переходить на рівень, де сутнісні властивості предмета співпадають. Гносеологія змикається з онтологією, предмет науки конструюється за нормами пізнання.

У межах постнекласичного стилю теоретизування новітні – антропологічні концепції у психології розвитку (див. [8; 45]) – мають

“преформістський відтінок і вказують на розгортання вже наявного змісту..., а це, своєю чергою, виключає соціально-комунікативний смисл людської природи” [21, с. 736]. Тим часом психології належить “розповісти про великий монізм Всесвіту”, схарактеризувати людину як “єдність особистісних існувань” та особистість, котра “сама себе відкриває”, долучити людину до скарбів, закодованих у продуктах практики, донести до неї завдання та задати світоглядні орієнтири “дійсного переображення”, і знову ж таки не в “суб’єктивній ізольованості”, а в унікальній єдності між людьми⁸. Психологія змикається з філософією людини, заявляє себе покликанням здійснювати рефлексією над практикою людського самопізнання.

Як і у природознавстві (див. [63]), у психології революційний перехід до нового типу наукової раціональності визначається характером завдань. Постнекласична раціональність вибудовується у зв’язку з потребою у всебічному охопленні психологічних знань, що накопичуються людством упродовж історії. Як і в некласичній психології, він зростає на підґрунті моністичного принципу вирішення основної проблеми психології й приводить до культурно-історичного бачення цієї дисципліни. Постає цілісна і багатомірна картина знань, закодованих у практиці людського самопізнання. На зміну рефлексії над логічними підвалинами практики самопізнання приходять рефлексія над пізнавальною діяльністю людства у цілому. “Коло пізнання”, у якому, завдяки гносеології “роздвоєного світу” перебуває і з якого протягом кількох століть намагається вибратися психологія, розширюється до межових рамок просування науки, незалежно від того, природознавча вона чи гуманітарна. Одна теорія (С. Рубінштейна) доповнюється іншою (В. Роменця). Утілюється принцип доповнюваності, основу якого становить єдність історичного і логічного у розвитку психологічних знань [9].

На часі переосмислення способу постановки та розв’язання не лише традиційних проблем психології, а й самої психології – її місця, призначення у суспільному і приватному житті людини, зрештою, її *практики*. Проблема безпосередньо стосується психології розвитку, процес історичного становлення якої висвітлюють тексти В. Роменця. Відкривається можливість *метатеоретичного аналізу теорій розвитку* як складових цієї дисципліни [10; 11; 54]. Однак це завдання вже іншого дослідження.

ЗАМІСТЬ ВИСНОВКІВ: ТВОРЧИСТЬ В. РОМЕНЦЯ У КОНТЕКСТІ ДИСКУСІЇ АВТОРА З РОСІЙСЬКИМИ КОЛЕГАМИ

Втрата заданих марксизмом методологічних орієнтирів аналізу психічного передовсім починається на проблемі розвитку. Вчорашні детерміністи й поборники ідеї соціальності людської психіки наввипередки проголошують надоптимістичні, а загалом *не історичні* погляди на психічний розвиток людини (див. [3; 5; 8; 11; 45]). Після яскравих виступів М. Ярошевського [70; 72; 73; 74] у російській періодиці центром дискусії стає теорія Л. Виготського. З іншого боку, М. Гусельцева [28; 29; 30], Л. Радзиховський [58], А. Юрєвич [68; 69] та інші учені проголошують „методологію плюралізму”: усі теорії психології мають право на життя. Розкріпачена пострадянська психологічна думка “вихлюпує за борт” історико-психологічні дослідження добре відомого їй М. Ярошевського й менш відомого В. Роменця.

Ґрунтуючись на ідеях останнього, ми долучилися до дискусії (див. [46; 50; 51; 53]). М. Гусельцева [31] оприлюднила відгук на нашу статтю [53]. Аналіз відгуку дає змогу продовжити й водночас завершити це дослідження⁹.

Монізм і плюралізм. Йдеться про головний пункт наших розбіжностей. У статті доводиться, що, починаючи з кінця ХІХ століття,

⁸ Послугуючись цією думкою, щоправда підспудно, ми виявили прогалину в тестології й довели, що учитель, у разі коли отримує засіб квантифікації образу дитини, носієм якого він є, адекватно оцінює дитину, при цьому його оцінки не страждають недовікою, властивим тестуванню, й співвідносяться з кожною дитиною окремо [47; 49]. На цій підставі нами опрацьована методика непрямої нетестової оцінки рівня інтелектуального розвитку молодших школярів, яка отримала позитивну оцінку провідних західних текстологів, зокрема, проф. Б. Бракена (США) і проф. Б. Зумбо (Канада), й рекомендована ними до оприлюднення в органі Міжнародної комісії з тестування [77]. Отож, теоретичний світ В. Роменця має невичерпний евристичний потенціал. Ідея олюднення психічного дозволяє переглянути базові постулати сучасного психологічного пізнання.

⁹ Якщо російські вчені не лише обговорюють ситуацію, що склалася після “прощання з марксизмом”, а й здійснюють

становлення психологічних знань супроводжується науковими революціями, які знаменують собою перехід від класичного до неklasичного і далі – до постнеklasичного типу наукової раціональності. У цьому контексті теоретизування психологічні знання співмірні з природничо-науковими. Може здатися, що ми намагаємося накласти логіку становлення останніх, висвітлену В. Стьопіним [63], на психологічне. Однак це не так, тому що предметом статті є логіка психологічного знання, закодована в історично визначених способах розв'язання основної проблеми психології. Якщо історія наукової психології починається з “відкриття психічної реальності” (М. Ярошевський), то історія психології у цілому датується, продовжується й, слід думати, буде продовжуватися у вигляді визначень психічного, взятого у його відношенні до того, що таким не є. Водночас проводиться думка, що перехід від одного типу наукової раціональності у психології до іншого – складний і суперечливий шлях *сходження до монізму*, ознаменований теоріями І. Сеченова, Л. Виготського, В. Роменця. Класична психологія відрізняється від неklasичної і постнеklasичної, а дві останні об'єднує (і роз'єднує) те, як саме розв'язується *основна проблема психології*. Обидві вибудовуються на вимогах *моністичного принципу*, покликаного подолати традиційні (класичні) протиставлення та забезпечити цілісність образу психічного. “Психологічне пізнання безконечне також і тому, що моністичне” [53, с. 11].

З цієї позиції М. Гусельцева розпочинає свій відгук, а закінчує формулюванням: “психологічне пізнання безконечне, тому що... діалогічне” [31, с. 103]. Звісно, діалогічне (й тому плюралістичне), проте діалог – засіб, а не мета пізнання. Якщо постнеklasичну раціональність розглядати не як знахідку “постмодерністського” мислення, а як ланку історично мінливих пояснень природи і сутності психічного, то діалог, як і в даному випадку, – теоретично оформлений обмін думками з цього приводу. Поновлюючи діалог, ми звертаємося до змісту статті, щоб наголосити ще раз: *теоретичні знання психології набуваються на основі логіки психологічного пізнання, закодованої у його історії*.

Методологія і гносеологія. М. Гусельцева справедливо вважає, що ми опонуємо “методології плюралізму”. Саме її вона обстоює, звертаючись до поняття методологічних настановлень у психології – дуалізму, монізму, плюралізму¹⁰. Філософським обґрунтуванням настановлень є, відповідно, системи Р. Декарта, Б. Спінози, Г. Лейбніца. Проте вважаємо за потрібне говорити не про методологічні настановлення, а про *стилі теоретизування та гносеологічні концепції психології*. Перше поняття підкреслює авторський характер психологічного пізнання, друге – те, що цей стиль, незалежно від того, є в автора методологічний компас чи ні, базується на певному баченні світу і місця в ньому людини. Будучи “надсвідомим” (М. Ярошевський) утворенням,

адекватні стану світової психології заходи щодо її поліпшення (впроваджують грантову підтримку досліджень, дбають про залежність між статусом і рейтингом ученого та про підвищення рівня наукової комунікації), то українські психологи, перебуваючи “між добром і злом”, продовжують “Одіссею” [23]. Ми долучилися до обговорення цього питання [5], а головний редактор “Психології і суспільства” А. Фурман [24] запропонував ученим, ідеї яких ставилися під сумнів (О. Балл, З. Кісарчук, С. Максименко, В. Панок, В. Рибалка, В. Татенко, Ю. Швалб, Т. Яценко), взяти участь в обговоренні нашого дослідження. “Круглий стіл”, хоча й нечисленний, відбувся (хотілося б подякувати О. Ткаченку [22] за цікаву інтерпретацію наших думок)... Проте у ньому не взяв участь жоден зі згаданих науковців.

Нам не залишається нічого іншого, як констатувати очевидне: з огляду на творчість В. Роменця, в Україні нині править бал не-історична, не-культурна й зовсім не-вчинкова психологія. Однак, взявши на озброєння ідеї цього вченого, далі подискутувати з росіянами.

¹⁰ Обстоює не лише у відгуці, але й у низці яскравих за формою і змістовних статтях. Отож, гасло методології: “Нехай ростуть усі квіти”, проголошував не тільки А. Юревич.

Нічого не маю проти гасла. Кому не очевидно, що у психології панує безмежний плюралізм? Після банкрутства марксизму як ідеології тоталітарної держави (проте не як психологічного зокрема світогляду) стає очевидним й інше: у психології немає і бути не може “єдино правильної” теорії. Отже, слід відмовитися від “класової оцінки” психологічних знань і продовжити історико-психологічну роботу, щоб, за словами М. Ярошевського, “прочитанням під певним кутом зору” відшукати “від століття до століття діючі механізми наукового прогресу” [71, с. 555]. Далі, звертаючись до В. Роменця, скоригуємо це положення (наукова психологія – продовження “донаукової”), хоча суть справи не змінюється: треба навести порядок у хаосі. Гасло “плюралістів”, на наш погляд, – це всього лиш постановка завдання на “прочитання”.

гносеологія психології, тим не менш, відкривається теоретичній рефлексії, до якої закономірно звертається, для того щоб переосмислити пошуки попередників, автор революційного внеску у психологію. І. Сеченов, Л. Виготський, В. Роменець саме з цього починають¹¹. Відтак маємо гносеологію роздвоєного світу (Р. Декарт), єдиного світу (Б. Спіноза) і, виходить, багатьох світів (Г. Лейбніц), що заплутує розв'язок аналізованої проблеми.

Системі Г. Лейбніца багато місця відводить В. Роменець [15, с. 246–279]. Цей мислитель характеризується як яскравий представник психології епохи Барокко, котрий у розрізі вчення про монаду обґрунтовує ідеї про “наперед встановлену” гармонію (у т.ч. душі і тіла), “зрізи” одного й того ж світу (у вигляді уявлень про нього), про самодостатність (і самоспричинення) душі як дзеркала універсуму. Як і Б. Спіноза, він прагне подолати “субстанційний дуалізм” Р. Декарта. Навіть, якщо “монади “не мають вікон” – не тому що самодостатні..., а тому що між ними існує інформаційний зв'язок [31, с. 100], то до “методології плюралізму” відношення це, здається, немає.

Причина пильної уваги В. Роменця до Г. Лейбніца зрозуміла. У думках про “зрізи” і “дзеркало” він знаходить гносеологію єдиного світу, яку, перебуваючи у “творчому діалозі” із С. Рубінштейном, доповнює. У розвитку історії психології гносеології єдиного світу протистоять гносеологія роздвоєного світу. *Tertium non datur!*

Про “клітинку”. Стаття розпочинається із сумнівів з приводу твердження М. Ярошевського про безуспішність спроб знайти “клітинку” психології. В І. Сеченова, Л. Виготського і В. Роменця клітинки були. Інша справа, що від одного твору до іншого вони змінюються: перший після “рефлексу” переходить до “чутливості”, другий – від “вищої психічної функції” до “переживання” і “значення”, третій спочатку співвідносить “учинок” лише із психологією останніх століть, а потім виділяє

у цій клітинці ще одну складову – “рефлексію”. При цьому всі ведуть мову про “єдність внутрішнього і зовнішнього”, тобто про *моністичний принцип розв'язку основної проблеми психології*. Навіть Р. Декарт шукає об'єднувальне джерело, очевидно, розуміючи, що система психології покликана поєднати у собі момент зв'язку психічного з непсихічним. Аргументом на користь “клітинки” є й те, що ті, хто заперечує її потребу, за створення системи зазвичай не беруться.

М. Гусельцева на їх боці. Одначе її апеляція до думок С. Рубінштейна, висловлених на шпальтах “Основ загальної психології”, не лише не переконує, а й дивує. Останній говорить не про те, що психологічні знання “багатоклітинні”, а про те, що “клітинка” повинна відображати “відмінності психіки на різних ступенях її розвитку”. Іншими словами, змінюється об'єкт аналізу – змінюється “клітинка”. Що ж стосується “Основ...”, то “клітинку” вони мають [4; 48]. Застосовуються різні поняття (поведінка, дія, діяльність, учинок), серед яких головне – *діяльність*. З цього розпочинається і перший, цитований М. Гусельцевою, і другий том. Формулюється положення про єдність свідомості і діяльності, психічне характеризується як сторона діяльності, остання у цій якості і становить предмет психології. Діяльність як моральний акт – поведінка, “одиницею” якої є вчинок. “Одиниця” діяльності – дія. На такому розумінні діяльності тримається каркас “Основ...”, що не випадково: “Цим у самій основі своїй долається традиційний картезіанський дуалізм” [60, т. 1; 29]. В. Роменець й у даному випадку доповнює те, з чого розпочинає С. Рубінштейн.

Проілюструємо сказане на прикладі критики “Основ...” О. Леонтьєвим. Слабке місце книги вбачається саме у “клітинці”: єдність психіки і діяльності перетворюється на “єдність ... психіки та її психічних компонентів” [43, с. 227]. Проводиться “концепція подвійної детермінації психіки”: і з боку діяльності, і з

¹¹ М. Гусельцева приділяє увагу лише Л. Виготському, вбачаючи у його пошуках утілення ідей Б. Спінози. При цьому говорить, що у Л. Виготського було “настановлення на розрив”, тоді як методологія плюралізму виходить із “настановлення на узгодження”.

Поділяючи оцінку, відзначимо, що психологи – діти свого часу (й у випадках, коли час упереджують), та додамо, що зроблене В. Роменцем дає підставу стверджувати, що саме ним створена система культурно-історичної психології. М. Ярошевський знав праці цього вченого й, напевно, тому вважав, що зміст теорії Л. Виготського не відповідає її назві, поза як вона не утримує “спеціального аналізу розвитку психіки у різні історичні періоди” [70, с. 144].

боку органічного субстрату. Незрозуміло, що є зовнішнім стосовно психічного – об'єкт діяльності чи субстрат? Загострюється проблема “психічне – фізіологічне” (доречно згадати “загозу Декарта”). Нам очевидно, що С. Рубінштейн посередністю “клітинки” намагається подолати гносеологію роздвоєного світу і моністичним чином розв'язати основну проблему психології, а О. Леонт'єв знаходить розв'язок незадовільним: розуміння психічного як сторони діяльності не знімає картезіанську опозицію¹². За пошуками “клітинки”, на наш погляд, можна простежити шлях сходження радянської психології до монізму [7; 50]).

Психологія, природознавство, мистецтво.

Обмежуючи предмет статті психологією двох останніх століть, ми дали М. Гусельцевій підставу думати, буцімто вважаємо психологію природничо-науковою дисципліною, не беремо до уваги гуманітарну психологію, протиставляємо психологію мистецтву. Якщо, наслідуючи В. Роменця, вбачати у психології *практику самопізнання* людини, то і психологічна наука, і природознавство, і мистецтво, і культура загалом, – її форми. У цьому сенсі “не стільки мистецтво відображається у психології людини, скільки людська психологія відображається у мистецтві, рівно як і в інших формах творчої діяльності...”. Згоден, що речення, невдало сформульоване, однак М. Гусельцева не наводить його продовження: “...що пов'яже людину зі світом і відкриває людині світ” [53, с. 14] і, звичайно ж, – її саму. Психологія відображається у всьому, що робить людина упродовж історії. При цьому, реалізуючи “свободу різних шляхів” [31, с. 100], орієнтується то на природознавство, то на гуманітарні науки, то на мистецтво. Протягом усієї історії людства триває пошук адекватних психічному гносеології та засобів її пояснення.

Гносеологія може об'єднувати психологію з природознавством (про гносеологію мистецтва говорити важко), а коли об'єднує, то можна вести мову про типи наукової раціональності у цій дисципліні. Справді, “у постнекласичній раціональності значну роль відіграють методологічні знахідки саме гуманітарних наук” [Там само, с. 102]. Постнекласичне природознавство намагається створити загальнонаукову картину світу, яка б долучала всі наявні знання про людину. Це демонструють природознавці, коли створюють теорії, послугуючись постнекласичним стилем раціональності¹³.

Має місце перехід від протиставлення категорій *внутрішнього* і *зовнішнього* (класична раціональність) до пошуку об'єднувального витоку (некласична раціональність) і далі – до розширення рамок “внутрішнього” аж до меж “зовнішнього”, головню у зв'язку з осмисленням місця людини у світі (постнекласична раціональність). На зміну плюралізму приходять монізм, коли наука звертається до гносеології єдиного світу. Підстави пізнання людиною світу і самої себе, очевидно, спільні.

Вочевидь із природознавством у психології можуть бути спільними і засоби пояснення. Проте тут постає проблема методологічних запозичень. Як запозичення зі сфери природознавства можна кваліфікувати положення, сформульоване М. Гусельцевою, про принцип доповнюваності, що відштовхується від “моделі мережевої організації знання”. Мається на увазі “немарківський підхід, що зв'яже у природничих науках теорію інформації з теорією відображення... Це спричиняє зміни у концепціях психології, якої безпосередньо торкається перегляд теорії відображення і т. ін.” [Там само, с. 100]. Є. Завершнева переконливо показує неможливість прямого запозичення психологами методологічного досвіду природни-

¹² С. Рубінштейн не залишає критику без відповіді: О. Леонт'єв продовжує концепцію натурального і культурного у розвитку (Л. Виготського – П.М.); неправильно розуміє марксову категорію “присвоєння”; визнає тільки зовнішню детермінацію психічного; не враховує діалектику внутрішнього і зовнішнього [61]. Обидва говорять про основну проблему психології. Вона ж, у кінцевому підсумку, розводять дороги О. Леонт'єва і Л. Виготського [7; 50].

¹³ Теорію такого рівня створює І. Пригожин [57]: класична наука знає тільки фізичний час й випускає із поля зору нестабільні, унікальні, недетерміновані явища. Універсум бачиться або “зовнішнім”, зумовленим і регульованим автоматично, або “внутрішнім” – творчим і саморегульованим. Фізико-хімічні науки відкрили “неврівноважені структури”, що виникають спонтанно, у результаті незворотних змін. Світ ділиться не на “внутрішнє” і “зовнішнє”, а на об'єкти із врівноваженою і неуврівноваженою організаціями, має історію й рухається у напрямку від “хаосу до порядку”, а поза як передбачає конструкцію, у яку задіяна людина, то реальність, що не визначена її діяльністю, не є предметом пізнання. Простежується зв'язок з ідеями С. Рубінштейна і В. Роменця – утверджується гносеологія єдиного світу.

чих наук, у даному разі – фізики, “всупереч начебто подібності неklasичних ситуацій” [35, с. 71]. Принаймні, потрібен аналіз, який би дав змогу зняти підозру, що йдеться про запозичення.

Говорячи про *принцип доповнюваності* у психології, ми розводимо поняття системи і систематизації психологічних знань [4; 9]. Психологія утворюється із систем, які займають певне місце у логіко-історичному русі-поступі психологічного пізнання й у цьому сенсі доповнюють одна одну. Щоб визначити це місце, потрібно провести історико-психологічну систематизацію. Фундаментальні праці М. Ярошевського і В. Роменця звільняють від потреби доводити, що доповнюваність буває різною, це залежить від підстав систематизації. Напевно, кожен історик психології шукає свій спосіб упорядкування плюралістичної картини психологічних знань.

Коли ж М. Гусельцева звертається до прикладів, то виходить не “мережева організація знання”, а доповнення на зразок “і ... і”. Посилання на книгу Дж. Баттерворта і М. Харріса не переконують нас і цього разу. Це не “синтез теорій Ж. Піаже, Л. Виготського, Дж. Боулбі” [31, с. 101], а психологічна характеристика віку (від немовляти до зрілості) із посиланням на згадані теорії. Автори розуміють, що із синтезом далеко не просто: “у деяких аспектах ці теорії перетинаються, але вони істотно відрізняються в оцінках стосовно внеску інтелектуальних, соціальних та емоційних чинників у процес психічного розвитку” [27, с. 16]. Доповнюваність у психології розвитку буде тоді, коли буде знайдена підстава систематизації¹⁴. Це завдання ще очікує свого *історико-психологічного* розв’язку [55]. Доповнюваність у психології має ґрунтуватися на єдності історичного і логічного, яку демонструє рух-поступ психологічних знань. У цьому аспекті класична, неklasична і постнеklasична раціональності також доповнюють одна одну.

Що таке психологія? Якби відповідь на це запитання у нас з М. Гусельцевою співпадала, то підстав для дискусії було б, напевно, менше. Якщо психологію розуміти як *практику самопізнання* людини, то постнеklasична психологія не здійснює “*критичний синтез концепцій*” [31, с. 101], а цю практику продовжує, як і класична та неklasична, котрі співіснують у наші дні.

Для класичної психології, що виходить із гносеології роздвоєного світу, практика – ланка зв’язку *внутрішнього* (психічного та науки про нього) із *зовнішнім* (світом). Продуктом дуалістичного розв’язку основної проблеми психології є **суб’єктивізація психічного**. Психологія перебуває у “колі пізнання” (людина пізнає саму себе, звертаючись до себе ж) і тому ділиться на “наукову” і “практичну”. Думка про практику як специфічно людський спосіб буття їй недоступна. Неklasична психологія, й саме тому, що звертається до гносеології єдиного світу, вводить категорію практики у тканину психологічної теорії (О. Леонтьєв *доповнює* Л. Виготського) й цим розмикає “коло пізнання”. **Психічне об’єктивується**. Проголошуються ідеї “філософії практики” і “власної практики психології” (Ф. Василюк), проте “наукова” психологія знову протиставляється “практичній”. Чому? Напевно, тому, що категорія діяльності не тотожна категорії практики. Цей монізм відношення “людина – світ” не охоплює.

Постнеklasична психологія, утілюючи гносеологію “світу, що в особі людини пізнає сам себе” (С. Рубінштейн) та “опосередкованої учинком єдності людини і Всесвіту” (В. Роменець), ґрунтується на *всезагальному моністичному принципі розв’язку основної проблеми психології*. **Психічне олюднюється**. Це людина посередністю психології, а психологія посередністю психолога здійснює практику самопізнання, пропонуючи інтерпретації психічної реальності, які розгортаються за нормами

¹⁴ У відомих нам спробах систематизації у цій галузі принципу доповнюваності немає. Л. Обухова [56] порівнює наявні теорії розвитку з теорією Л. Виготського і характеризує їх як недосконалі. У. Крейн [75] проводить дві лінії – “зовнішню” (лінія Дж. Локка) і “внутрішню” (лінія Ж.-Ж. Руссо), а точкою їх перетину вважає теорію Л. Виготського. Р. Томас [78] – чотири лінії (започатковані Ж. Піаже, З. Фройдом, Дж. Уотсоном, дослідженнями мозку), й не знаходить теорії “гарними”. П. Міллер [76] звертається до поняття парадигми, проте об’єднувальної основи не знаходить й говорить теж саме, що й М. Гусельцева: ті, хто працює з дітьми, користуються поняттями, запозиченими з різних теорій. А по-іншому не буває. Один створює системи, другий систематизує, третій досліджує, четвертий прокладає дорогу “від науки – до практики”. Кожен крокує своєю дорогою... Проте дорогу психології торують переважно перші.

раціональності, властивої, очевидно, пізнанню загалом. Наукова картина світу закономірно інтегрує і знання про людину, і саму людину разом із притаманними їй засобами пізнання. Практика самопізнання здійснюється завдяки внескам науковців, незалежно від того, є вони психологами чи ні.

Очевидно, що психологію завжди репрезентуватимуть системи, а перед істориком психології, як і раніше, стоять завдання на “прочитання під певним кутом зору” (М. Ярошевський). Продовжуватимуться спроби систематизації психологічних знань, при цьому, можливо, комусь випаде доля не тільки запропонувати свою систематизацію, а й вибудувати систему психології, сиріч досягти мети психологічного пізнання. Постаттю такого масштабу, безперечно, був Володимир Андрійович Роменець. Психологія для нього була гуманітарною, культурно-історичною і міждисциплінарною наукою, яка поєднує всі галузі знань про людину. Його “містеріальний”, самовідданий шлях у психології дає сподіватися, що ця дисципліна й у майбутньому розв’язуватиме (і не розв’язуватиме) “проблему інтеграції психологічного знання”. Проте навряд чи це буде “мережа взаємоузгоджених психологічних теорій” [Там само, с. 103]. Принцип доповнюваності у психології ґрунтується на єдності історичного і логічного, висвітлюваній *логіко-історичним рухом-поступом цієї дисципліни у процесі сходження до монізму*.

Майбутнє психології закодоване у її минулому: “Теорія та історія психології, зрештою, являють собою єдиний процесуальний акт... При спробах розірвати їхню єдність гинуть обидві” [21, с. 828; 14, с. 7]. Ця думка Вчителя слугувала нам дороговказом у дискусії й у цьому дослідженні загалом.

1. Максименко С.Д. Розвиток психіки в онтогенезі: В 2 т. – К.: Форум, 2002. – Т. 1: Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології. – 319 с.

2. М'ясоїд П.А. Загальна психологія: 4-е вид. – К.: Вища школа, 2005. – 487 с.

3. М'ясоїд П.А. Категорія практики у психології // Педагогіка і психологія. – 2005. – № 2. – С. 77–89.

4. М'ясоїд П. Концептуальні засади систематизації психологічного знання // Психологія і суспільство. – 2002. – № 2. – С. 26–47.

5. М'ясоїд П. Наука і практика у роботі психолога // Психологія і суспільство. – 2004. – № 3. – С. 5–74.

6. М'ясоїд П.А. Наукова раціональність і стилі теоретизації у психології // Педагогіка і психологія. – 2003. – № 3–4. – С. 41–51.

7. М'ясоїд П. “Паралелограм” Олексія Леонт'єва та основна проблема психології // Психологія і суспільство. – 2005. – № 4. – С. 53–95.

8. М'ясоїд П.А. Постмодернізм у психології і психологічне пояснення розвитку // Педагогіка і психологія. – 2001. – № 1. – С. 24–33.

9. М'ясоїд П.А. Принцип доповнюваності в аналізі психологічного знання // Педагогіка і психологія. – 2004. – № 4. – С. 73–82.

10. М'ясоїд П.А. Проблема психології розвитку // Педагогіка і

психологія. – 1999. – № 1. – С. 5–11.

11. М'ясоїд П. Психогенетична проблема і моністичний принцип у психології розвитку // Психологія і суспільство. – 2003. – № 3 – С. 17–78.

12. Роменець В.А. Історія психології. – К.: Вища школа, 1978. – 439 с.

13. Роменець В.А. Історія психології Стародавнього світу і середніх віків. – К.: Вища школа, 1983. – 415 с.

14. Роменець В.А. Історія психології епохи Відродження. – К.: Вища школа, 1988. – 488 с.

15. Роменець В.А. Історія психології XVII століття. – К.: Вища школа, 1990. – 365 с.

16. Роменець В.А. Історія психології епохи Просвітництва. – К.: Вища школа, 1993. – 568 с.

17. Роменець В.А. Історія психології XIX- початку XX століття. – К.: Вища школа, 1995. – 614 с.

18. Роменець В.А. Історичне становлення психологічних знань // Основи психології / За заг. ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця. – К.: Либідь, 1995. – С. 94–110.

19. Роменець В.А. Постановня канонічної психології // Основи психології / За заг. ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця. – К.: Либідь, 1995. – С. 605–621.

20. Роменець В.А. Психологія творчості: 2-е вид., доп. – К.: Либідь, 2001. – 288 с.

21. Роменець В.А., Манюха І.В. Історія психології XX століття. – К.: Либідь, 1998. – 191 с.

22. Каченко О. Україна у вимірі психологічної практики “справа життя” // Психологія і суспільство. – 2005. – № 3. – С. 5–22.

23. Фурман А. Одиссея української психології: між добром і злом // Психологія і суспільство. – 2001. – № 2. – С. 5–11.

24. Фурман А.В. Теорія і практика у роботі психолога, соціолога: між правдою і лукавством // Психологія і суспільство. – 2004. – № 4. – С. 7–12.

25. Ариес Ф. Возрасты жизни // Философия и методология истории / Под ред. И.С. Кона. – М.: Политиздат, 1977. – С. 216–244.

26. Асмус В. Декарт // Философская энциклопедия: в 5 т. / Под ред. Ф.В. Константинова. – М.: Советская энциклопедия, 1960. – Т. 1. – С. 447–450.

27. Баттерворт Дж., Харрис М. Принципы психологии развития: Пер. с англ. – М.: Когито-Центр, 2000. – 350 с.

28. Гусельцева М.С. Постнеклассическая рациональность в культурной психологии // Психологический журнал. – 2005. – Т. 26, № 6. – С. 5–15.

29. Гусельцева М.С. Культурно-историческая психология и “вызовы” постмодернизма // Вопросы психологии. – 2002. – № 3. – С. 109–131.

30. Гусельцева М.С. Культурно-историческая психология: от классической – к постнеклассической картине мира // Вопросы психологии. – 2003. – № 1. – С. 99–115.

31. Гусельцева М.С. Типы методологических установок в психологии // Вопросы психологии. – 2005. – № 6. – С. 98–103.

32. Декарт Р. Первоначала философии // Декарт Р. Сочинения: В 2 т. – М.: Мысль, 1989. – Т. 1. – С. 297–422.

33. Декарт Р. Рассуждения о методе // Декарт Р. Сочинения: В 2 т. – М.: Мысль, 1989. – Т. 1. – С. 250–296.

34. Декарт Р. Страсти души // Декарт Р. Сочинения: В 2 т. – М.: Мысль, 1989. – Т. 1. – С. 481–572.

35. Завершнева Е.Ю. Принципы неопределенности и дополнителности в квантовой механике и психологии: проблема методологических заимствований // Вестник Моск. ун-та. Сер. 14. Психология. – 2001. – № 4. – С. 67–77; 2002. – № 1. – С. 75–80.

36. Карпова С.Н. Специфика психического развития в онтогенезе (к истории вопроса) // Гальперин П.Я., Запорожец А.В., Карпова С.Н. Актуальные проблемы позростной психологии. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1978. – С. 51–92.

37. Костюк Г.С. Принцип развития в психологии // Методологические и теоретические проблемы психологии / Отв. ред. Е.В. Шорохова. – М.: Наука, 1969. – С. 118–152.

38. Крайг Г. Психология развития: Пер. с англ.: 7-е междунар. изд. – СПб.: Питер, 1999. – 992 с.

39. Крайг Г., Бокум Д. Психология развития: Пер. с англ.: 9-е изд. – СПб.: Питер, 2004. – 940 с.

40. Ламберт Д. Доисторический человек. Кембриджский путеводитель: Пер. с англ. – Л.: Недра, 1991. – 256 с.

41. Леви-Брюль Л. Сверхестественное в первобытном мышлении: Пер. с фр. – М.: Педагогика-Пресс, 1994. – 608 с.

42. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность // Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения: В 2-х т. – М.: Педагогика, 1983. – Т. 2. – С. 94–231.

43. Леонтьев А.Н. О книге С.Л. Рубинштейна “Основы общей психологии” // Материалы к дискуссии // Леонтьев А.Н. Философия психологии. Из научного наследия. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1994. – С. 226–228.

44. Леонтьев А.Н. Очерк развития психики // Леонтьев А.Н. Избр. психол. произведения: В 2-х т. – М.: Педагогика, 1983. – Т. 1. – С. 184–279.

45. М'ясоїд П.А. Антропологический принцип и проблемы психо-

- логії розвитку // *Вопросы психологии*. – 2000. – № 5. – С. 122–125.
46. Мясоед П.А. Выступление за “Круглым столом”, посвященном юбилею журнала “Вопросы психологии” // *Вопросы психологии*. – 2005. – № 3. – С. 12–14.
47. Мясоед П.А. Методика непрямої експрес-діагностики уровня психического развития дошкольников // *Вопросы психологии*. – 1996. – № 2. – С. 130–136.
48. Мясоед П.А. О системах психологического знания (анализ новых учебников психологии) // *Вопросы психологии*. – 1998. – № 1. – С. 55–64.
49. Мясоед П.А. Оценка интеллектуального развития младших школьников учителем // *Вопросы психологии*. – 2001. – № 6. – С. 89–101.
50. Мясоед П.А. “Параллелограмм” А.Н. Леонтьева, “генетический закон” Л.С. Выготского и традиция научной школы // *Вопросы психологии*. – 2003. – № 2. – С. 105–117.
51. Мясоед П.А. Пора думать о вечном (Письмо в редакцию) // *Вопросы психологии*. – 2004. – № 6. – С. 152–153.
52. Мясоед П.А. Проблема ненормативного психического развития // *Вопросы психологии*. – 1994. – № 6. – С. 49–57.
53. Мясоед П.А. Психология в аспекте типов научной рациональности // *Вопросы психологии*. – 2004. – № 6. – С. 3–17.
54. Мясоед П.А. Системно-деятельностный подход в психологии развития // *Вопросы психологии*. – 1999. – № 5. – С. 90–100.
55. Мясоед П.А. Теории в психологии развития // *Вопросы психологии*. – 2004. – № 5. – С. 141–144.
56. Обухова Л.Ф. Детская психология: теории, факты, проблемы. – 2 изд. – М.: Тривола, 1997. – 360 с.
57. Пригожин И. Философия нестабильности // *Вопросы философии*. – 1991. – № 6. – С. 46–57.
58. Радзиховский Л.А. Логический анализ и проблема понимания в психологии // *Вопросы психологии*. – 1989. – № 5. – С. 99–106.
59. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. Человек и мир. – СПб.: Питер, 2003. – С. 282–426.
60. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии: В 2-х т. – М.: Педагогика, 1989. – Т.1 – 320 с.; Т.2 – 328 с.
61. Рубинштейн С.Л. Проблема способностей и вопросы психологической теории // Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. – М.: Педагогика, 1973. – С. 220–235.
62. Слободчиков В.И., Исаев Е.И. Основы психологической антропологии. Психология развития человека. Развитие субъективной реальности в онтогенезе. – М.: Школьная пресса, 2000. – 416 с.
63. Степин В.С. Теоретическое знание: Структура, история, эволюция. – М.: Прогресс – Традиция, 2000. – 744 с.
64. Тайлор Э.Б. Первобытная культура: Пер. с англ. – М.: Политиздат, 1989. – 573 с.
65. Фрезер Д.Д. Золотая ветвь. Исследование магии и религии: Пер. с англ.: 2-е изд. – М.: Политиздат, 1986. – 703 с.
66. Эльконин Б.Д. Психология развития. – М.: Академия, 2001. – 304 с.
67. Юревич А.В. Интерпретативные тенденции и параметры развития психологической науки // *Вопросы психологии*. – 2005. – № 5. – С. 119–129.
68. Юревич А.В. Методологический либерализм в психологии // *Вопросы психологии*. – 2001. – № 5. – С. 3–8.
69. Юревич А.В. Психология и методология // *Психологический журнал*. – 2000. – Т. 21, № 5. – С. 35–47.
70. Ярошевский М.Г. Без истории пуста методология // *Вопросы психологии*. – 1995. – № 4. – С. 141–146.
71. Ярошевский М.Г. История психологии. – Изд. 3-е, перераб. – М.: Мысль, 1985. – 575 с.
72. Ярошевский М.Г. Когда Л.С. Выготский и его школа появились в психологии? // *Вопросы психологии*. – 1996. – № 5. – С. 110–121.
73. Ярошевский М.Г. Л.С. Выготский: в поисках новой психологии. – М.: Международный фонд истории науки, 1993. – 301 с.
74. Ярошевский М.Г. Л.С. Выготский и марксизм в советской психологии. К социальной истории российской науки // *Психологический журнал*. – 1992. – Т. 13, № 5. – С. 84–96.
75. Crain W. Theories of development. Concepts and applications: 4d ed. – New Jersey: Prentice-Hall, Upper Saddle River, 2000. – 420 p.
76. Miller P.H. Theories of developmental psychology: 4d ed. – New York: Worth Publishers, 2002. – 518 p.
77. Mjasojid P.A. An indirect express evaluation method of the elementary school children intellectual development level // *International Journal of Testing*. – 2006. – Vol. 6. (in print).
78. Thomas R.M. Comparing theories of child development: 6x ed. – Belmont, CA: Wadsworth, 2005. – 558 p.

Надійшла до редакції 20.03.2006.

19–21 ЖОВТНЯ 2006 РОКУ
В М. КИЄВІ ВІДБУДЕТЬСЯ МІЖНАРОДНИЙ КОНГРЕС

“УКРАЇНСЬКА ОСВІТА У СВІТОВОМУ ЧАСОПРОСТОРИ:
СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ”

Планується робота секцій:

- I. Українська науково-педагогічна думка і проблеми реформування освіти.
- II. Сучасні тенденції української освіти. Пріоритети школи-родини в українській освіті.
- III. Державний стандарт в українській освіті, базові навчальні плани: філософія, зміст.
- IV. Роль освіти у формуванні національно свідомої особистості в громадянському суспільстві.
- V. Етнонаціональна культура в українській освіті.
- VI. Інтегративна роль української мови у змісті освіти.
- VII. Українознавство у структурі та у змісті національної освіти.
Проблеми консолідації національних меншин навколо української національної ідеї.
- VIII. Управлінські механізми розвитку національної освіти. Освіта, влада і суспільство;
Українська освіта і розвиток людського капіталу.
- IX. Ефективні системи підготовки та підвищення кваліфікації національних педагогічних кадрів.
- X. Українська школа в країнах зарубіжжя: стан, проблеми, перспективи розвитку.
- XI. Міжнародне співробітництво як засіб інтеграції української освіти до європейського простору.

Заявки про участь у роботі Конгресу надсилати до 15 вересня 2006 року.

У заявці просимо повідомити: прізвище, ім'я по батькові, місце роботи, навчання, назву ВНЗ, наукової чи державної установи, школи, факультету, кафедри, науковий ступінь, вчене звання, посаду, адресу, телефон (домашній і службовий), а також тему доповіді чи повідомлення. Тексти доповідей (на папері та електронних носіях), написані згідно з вимогами до наукових публікацій, необхідно передати Оргкомітету до початку або під час роботи Конгресу секретареві. За матеріалами Конгресу передбачається опублікування “Збірника наукових праць НДІУ”.

Заявки надсилати на адресу: 01135, м. Київ, вул. Ісаакяна, 18, Науково-дослідний інститут українознавства МОН України (з позначкою “Міжнародний конгрес”), контактний телефон: (044) 494–13–30.

Оргкомітет